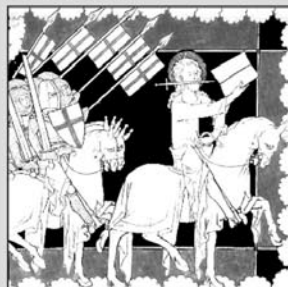
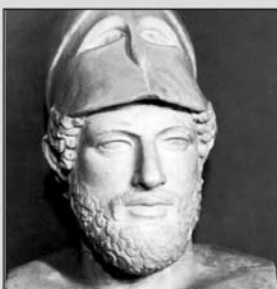
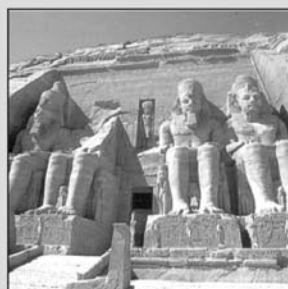

KLIÓ 2018/3

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Borisz Kalmanovics,
a kalandor herceg
Belső-ausztriai tartományi trendek
és a josefinus reformok
Erősök és túlélési stratégia
Oszmán Macedóniában

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Ambus László tudományos segédmunkatárs, EKE, Történettudományi Intézet
Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Füreder Balázs PhD főiskolai docens, Kodolányi Gyula Főiskola, Székesfehérvár
Grüll Tibor az MTA doktora, habil. egyetemi docens, tanszékvezető,

PTE Történettudományi Intézet, Ókortörténeti Tanszék
Gyóni Gábor történész, tudományos munkatárs, MTA-ELTE Ruszisztikai Központ
Gyöngyössy Márton az MTA doktora, habil. egyetemi tanár, ELTE BTK

Történeti Intézet

Hornják Árpád habil. egyetemi docens. PTE Modernkori Történettudományi Intézet
Ifj. Barta János az MTA doktora, professzor emeritus, DE

Lakatos Artur PhD. külső munkatárs, Kolozsvári Babes–Bolyai Egyetem, Románia
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE

Murber Ibolya habil. egyetemi docens, ELTE BTK

Peterecz Zoltán PhD. egyetemi docens, EKE

Sashalmi Endre PhD. habil. egyetemi tanár, PTE BTK

Sokcevisz Dénes habil. egyetemi docens, PTE BTK Koatiztikai-Szlavisztikai
Tanszék

Szabó Csaba PhD-fokozat Erfurtban, óraadó tanár, PTE Régészeti Tanszék,
Szatmárnémeti, Románia

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; MTA BTK: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

TARTALOM

Ókor – középkor

- Jörg Rüpke: Pantheon – A római vallás új története (*Szabó Csaba*) 3
Kyle Harper: „Róma végzete” – a késői Római Birodalom története
ökológiai szemszögből (*Grüll Tibor*) 11
M. K. Juraszov: Vlagyimir Monomah unokája – Borisz Kalmanovics,
a kalandor herceg (*Gyóni Gábor*) 16

Újkor

- Philip Steiner: Tartományi rendek Stájerországban, Karintiában, Kraj-
nában és a jozefinus reformok. Fenyegetettségi kommunikáció,
tekintettel a rivalizáló rendszer-elképzelésekre (1789–1792)
(*Ifj. Barta János*) 20
Elisabeth Hassmann – Heinz Winter: A császár éremtára
(*Gyöngyössy Márton*) 28
Felicia Roşu: Választómonarchia Erdélyben és a Lengyel–Litván
Államközösségben, 1569–1587 (*Sashalmi Endre*) 38
Gábor Demeter: Esszék az oszmán modernizációról (*Hornnyák Árpád*) 42
Mit üzen az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata a XXI.
században? (*Peterecz Zoltán*) 45

XX. század

- Frank Biess: Erkölcsei pánik a II. világháború után Németországban –
fiatal németek bekényszerítése az Idegenlégióba (*Fodor Mihályné*) 49
Gábor Demeter – Krisztián Csaplár-Degovics: Tanulmány a destabili-
záció elméletéről és gyakorlatáról: erőszak és a túlélés stratégiája
Oszmán Macedóniában (1903–1913) (*Sokcsevits Dénes*) 55
Christophe Declercq – Julian Walker (szerk.): A nyelv(ek) szerepe
a Nagy Háború emlékezetében (*Ambrus László*) 61

Lothar Höbelt: A Heimwehrek és az osztrák politika, 1927–1936 (<i>Murber Ibolya</i>)	69
Cecilia Nubola: Salò leányai (<i>Madarász Imre</i>)	75
H. W. Brands: Hollywoodból a Fehér Házba – Ronald Reagen élete (<i>Peterecz Zoltán</i>)	78
Zoltán Györke: Napoca (<i>Lakatos Artur</i>)	85
Művelődéstörténet	
Ursula Heinzlmann: Mit eszik Németország? (<i>Füreder Balázs</i>)	88

A római vallás legújabb története

A római vallásról az elmúlt száz évben számos jelentős, paradigmaticus munka született, amelyek leginkább módszertani szempontból, a jelenséget vizsgáló kérdések mibenlétében tértek el egymástól.¹ *Georg Wissowa* korszakalkotó munkája² sokáig meghatározta a tudományágat, igaz, *Franz V. Cumont* munkássága már a XX. század elején radikális törést hozott a hagyományos római kultuszok és az ún. keleti kultuszok száz éven át külön utakra tért kutatásában³. A római vallásról szóló nagy monográfiák a XX. század folyamán – legyen itt szó *Warden Fowler*,⁴ *Vsevolod Basanoff*,⁵ *Albert Grenier*,⁶ *Herbert J. Rose*,⁷ *Franz Altheim*,⁸ *Jean Bayet*,⁹ *Kurt Latte*,¹⁰ *Georges Dumezil*,¹¹ *John Fergusson*,¹² *Robert Schilling*,¹³ *Robert Turcan*,¹⁴ *John North*¹⁵ vagy *John Scheid*¹⁶ munkájáról – rendkívül eltérő jelleget mutattak. Ezekhez a monográfiákhoz szervesen társul a kor két

1 A római vallás kutatástörténetéről röviden: Szabó Cs.: Párbeszéd Róma isteneivel. A római vallások kutatásának jelenlegi állása és perspektívái, *Orpheus Noster* 9/2, 2017, 151–163.

2 G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902 (második kiadása 1912-ben a legidézettebb).

3 C. Bonnet: „Le grand atelier de la science”: *Franz Cumont et l’Altertumswissenschaften. Héritages et émancipations. 1. Des études universitaires à la fin e la 1e Guerre mondiale (1888–1923)*, Brussel–Rome, Belgisch Historisch Instituut te Rome, 2005.

4 W. Fowler: *The religious experience of the Roman people*, Edinburgh, 1911.

5 V. Basanoff: *Les dieux des Romains*, Paris, 1942.

6 A. Grenier: *La religion romaine*. In: *Les religions de l’Europe ancienne III*, Paris, 1948, 81–233.

7 H. J. Rose: *Ancient Roman religion*, New York, 1948.

8 F. Altheim: *Römische Religionsgeschichte*, Baden-Baden, 1951–53.

9 J. Bayet: *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris, 1957.

10 K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*, München, 1961.

11 G. Dumezil: *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966.

12 J. Fergusson: *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970.

13 R. Schilling: *Rites, cultes, Dieux de Rome*, Paris, 1979.

14 R. Turcan: *The cults of the Roman Empire*, New York, 1997.

15 J. North: *Roman religion*, Cambridge-New York, 2000.

16 J. Scheid: *La religion des Romains*. Paris, 1998.

nagy tudományos gyűjteménye, az EPRO¹⁷ és az ANRW¹⁸ sorozata. Míg a *Marteen J. Vermaseren* szerkesztette, több mint száz kötetes EPRO sorozat elsősorban *Franz. V. Cumont* nyomdokán az ún. keleti vallásokat helyezte előtérbe, a *Wolfgang Haase* által szerkesztett ANRW 16.1-es kötetétől a 27.1-es kötetig több mint tízezer oldalon át foglalta össze a római vallás szinte minden sajátosságát, először integrálva a kora-kereszténységet, mágiát és ókori vallásos filozófiát is egyazon tematikai egységbe. Ezt a globális nézetet követi *Mary Beard*, *Simon Price* és *John North* rendkívüli hatású kötete is, amely az első olyan munka volt, amely a római vallás történeti sajátosságain és változásain túl a vallásgyakorlat rituális szerepére és társadalmi mélységeibe is részletes betekintést nyújtott.¹⁹

A római vallástörténeti kutatásokba ebben az időszakban lép be Jörg Rüpke,²⁰ akinek legutóbbi paradigmátikus kötete (*Pantheon: Geschichte der antiken Religionen*, München, 2016) angol (*Pantheon. A new history of Roman Religion*, Princeton, 2018) és olasz (*Pantheon. Una nuova storia della religione romana*, Roma, 2018) nyelven is megjelent. Rüpke most megjelent, angol nyelvű kötete egy 2001 óta tartó folyamatos vallástudományi metamorfózis eredménye, amelyet számos nemzetközi projekt²¹ és az azokat lezáró jelentős monográfiák²² összegzéseként is értelmezhetjük.

17 M. J. Vermaseren (szerk.): *Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain*, 1961–1992.

18 W. Haase (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 16–27.1*, Berlin–New York, 1978–1992.

19 M. Beard–S. Price–J. North: *Religions of Rome (I–II.)*, Cambridge, 1998. A kötet ugyanakkor tükrözi S. Price nagyhatású doktorijának vallásnézetét és a W. Burkert és a C. Bell féle rituális iskola új hullámát is. Kötetük máig az egyik legnépszerűbb tankönyv a római vallásokról az angolszász egyetemeken.

20 Kutatói életútjáról lásd: Szabó Cs.: *Roman Religion. Religions of Rome. Interview with Jörg Rüpke*. In: *Studia Antiqua et Archaeologica* 20, 2014, 383–390.

21 DFG 1080 Roman Imperial and Provincial Religions (2000–2008), DFG 896 Concepts of the Divine and of the World (2006–2008), DFG Religious Individualization in Historical Perspectives (2008–2012, 2012–2017), Lived Ancient Religion ERC Advanced Project (2012–2017), The City in the History of Religion / Religion and Urbanity (2017–).

22 Munkássága az elmúlt húsz évben közel 40 monográfiát és 38 szerkesztett vagy társ-szerkesztett kötetet ölel fel. A jelentősebbek közül kiemelendő: J. Rüpke: *Die Religion der Römer. Eine Einführung*, München 2001; J. Rüpke: *Fasti sacerdotum Prosopographie der stadtrömischen Priesterschaften römischer, griechischer, orientalischer und jüdisch–christlicher Kulte bis 499 n. Chr.* Stuttgart, 2005; J. Rüpke (ed.): *A Companion to Roman Religion*, New York, 2007; J. Rüpke: *Von Jupiter zu Christus: Religionsgeschichte in römischer Zeit*, Darmstadt, 2011; J. Rüpke: *The Roman Calendar from Numa to Constantine: Time, History, and the Fasti*, New York, 2011; J. Rüpke: *Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*, Philadelphia, 2012; J. Rüpke (ed.): *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean*, Oxford, 2013; J. Rüpke, *Superstition ou individualité? Déviance religieuse dans l'Empire romain*, Paris, 2015; J. Rüpke–R. Raja (eds.), —>

Az angol és az annak alapján kiadott olasz változat címe érdekes módon eltér az eredeti német kötetétől: míg utóbbi a merészen hangzó és merően túlzottnak ható „az ókori vallások története” címet viseli, addig az angol és az olasz már sokkal inkább kifejezi a kötet valódi tartalmát: a római vallás egy új története. Az eltérés abból adódik, hogy a kötet földrajzi és kronológiai dimenziói valóban egyedülállóan merészek: a Kr. e. IX. századtól a Kr. u. IV. század végéig a teljes mediterrán világot magába öleli, igaz, a felhozott példák döntő többsége az itáliai félszigetet és szórványosan a görög világot és Észak-Afrikát érintik. A mediterrán világ gazdaságában és művelődéstörténetében kulcsszerepet játszó Kis-Ázsia vagy a Közel-Kelet például még az előbbi régióknál is ritkábban jelennek meg. Érthető tehát, hogy bár a mediterrán világ gazdasági, kereskedelmi kapcsolatai már a hellenizmus idején teljesen behálózták a Földközi tengert és elértek a Kaukázus, Közép-Ázsia és India vidékeire is, Rüpke kötetében Rómának ezen vidékei és hálózatai nem jelennek meg.²³ Emiatt talán sokkal inkább reális cím az angol és az olasz, amely sokkal szorosabban megjelöli a kötet témáját.

Rüpke már rövid, ám kollegáinak és barátainak neveiben bővelkedő köszönetnyilvánításában kifejti meggyőződését: ókori vallások történetéről írni nem kollektív aktorokon („rómaiak”, „Róma”) keresztül, hanem sokkal inkább egyének megélt vallásán keresztül lehet. A köszönetnyilvánításban megemlíti, hogy a kötet az erfurti Max Weber Kollégiumban 2012 és 2017 között zajló The Lived Ancient Religion ERC Projekt eredményeként született meg.²⁴ A projekt, melynek állandó tagjai között az ókori római és korakeresztény vallás kutatásának számos neves alakját megtaláljuk öt éven át közel száz neves kutatót, fiatal pályakezdőt és doktoranduszt vonzott Erfurtba, amely ezáltal nemcsak az ókori vallások kutatásának, de a 2015-ben itt rendezett Vallástörténeti Kongresszus révén a vallástudomány egyik

A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World, New York, 2015; J. Rüpke, *Religious Deviance in the Roman World: Superstition or Individuality*, Cambridge, 2016; J. Rüpke: *On Roman Religion: Lived Religion and the Individual in Ancient Rome*, Ithaca, 2016.

23 Lásd: H. Peregrine–N. Purcell: *The corrupting Sea. A study of Mediterranean history*, Oxford 2000.

24 A projekt öt éve alatt számos workshopot, konferenciát és egyéni előadást szerveztek, ezek egy része kötetben is megjelent. A projekt hosszú távú eredményeként említendő a *Religion in the Roman Empire (RRE)* folyóirat elindítása, amely évi négy füzettel jelentkezik és 2015-ös indítása óta máris a római vallástudományi kutatások legfőbb fóruma lett. A projekt módszertanának részletes összefoglalóját lásd: J. Rüpke et al., *Religion in the making. The Lived Ancient Religion approach*. Open access: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0048721X.2018.1450305>. Utolsó látogatás: 18. 04. 2018.

fellegvárává lett.²⁵ Talán emiatt a globális, a római vallás kutatásán jóval túlmutató jellegénél fogva a kötet bevezetője sokkal nagyobb szakmai közönséghez szól: a vallástudomány iránt érdeklődőkhöz és vallástudósokhoz is. Az I. fejezet (Mediterrán vallástörténet) vallástudományi tömörséggel mutatja be azokat a kulcsszavakat, főbb kérdéseket és módszertani innovációkat, amelyekkel a szerző a kötet következő 300 oldalán át elemezni fogja a római vallás(ok) sajátosságait. Az első alfejezetben röviden kifejti, miért Róma lesz elemzésének központi helye: a város az ókor legnagyobb urbánus központja, kulturális olvasztótégelye volt, ahol a mediterrán világ szinte összes népe és vallása találkozott több mint ezer éves ókori története során. A szerző röviden próbálja körüljárni a vallástudomány legkeményebb terminológiáját, a vallást is, ám szigorúan a kötet fő kutatási céljainak tükrében. Rüpké szerint ókori vallást kutatni leginkább az egyén vallásos élményének, valláskommunikációs stratégiáinak és azok állandó változásainak tükrében lehet, igaz, az egyénre, személyre szabott vallásosság elsősorban a monoteista vallások (judaizmus, kereszténység) térhódításával kap igazán széles spektrumot. Az elméleti bevezető talán legfontosabb és legérdekesebb része a vallásos kompetenciák alkotóelemeiről szól. Rüpké az ókori római vallást négy fő terminológián keresztül elemzi: vallásos ágens (religious agency), vallásos identitás, vallásos kommunikáció és a vallás, mint az individuum stratégiája.²⁶

A kötet második fejezete a Kr. e. IX–VII. századi vaskori Itália vallásos változásait járja körül. Rendkívül leleményes módon, az angolszász történetírás narratíváját követve Rüpké egy fiktív személy (Rhea) szemszögéből mutatja be a vaskor vallásos jelenségeit. Bár Itália vaskori régészeti szakirodalmát értelemszerűen nem ismerheti behatóan, Rüpké figyelme elsősorban a monumentális, megalitikus építmények eltűnésének okaira, valamint az első szentélyek, díszes családi sírok és miniatűr antropomorf ábrázolások megjelenésére esik. Rüpké azt a kérdést próbálja megválaszolni: mikor diverzifikálódnak a vallási kommunikáció anyagi ágensei olyan formában, hogy már egyéni vallásosságról és isteni ágensekről beszélhetünk? Egy olyan kor régészeti anyagát próbálja értelmezni a vallástudós, ahol sem az emberi, sem az isteni szereplőknek nincs neve. Érdekes párhuzamot von a

25 A kongresszus vezérszónokainak előadásait kötet formájában is kiadták: Ch. Bochinger- J. Rüpké (eds.), *Dynamics of Religion Past and Present. Proceedings of the XXI World Congress of the International Association for the History of Religions*, Berlin–New York, 2017.

26 A kötet bevezetőjével ellentétben, a Lived Ancient Religion projekt záró tanulmánya már jóval részletesebb fogalomtárral írja körül a római vallás újfajta kutatásának módszertanát: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0048721X.2018.1450305>. Utolsó látogatás: 18.04.2018.

temetkezési javak miniatürizálása és az első antropomorf ábrázolások között, amelyek – véleménye szerint – az emberfeletti vallásos ágensek (hagyományos nevükön istenek) első megnyilvánulásai. Rüpke a római vallás születésének „forradalmát” abban látja, hogy a túlvilági/ természetfeletti erőkkel történő kommunikáció a társadalmi és klimatikus változások együttes hatására nevesített, arccal, képpel ellátott istenek jöttek létre, amelyeket a települések központjába helyezett istenházakban (templomokba) találunk már a VIII–VI. században. Ugyancsak ekkorra tehető a vallásos kommunikáció első intézményesített formáinak és struktúráinak (papság) megjelenése az etruszk városokban. Ez a forradalmi változás alig 2–3 évszázad leforgása alatt következett be.

A kötet harmadik fejezete már Vallásos infrastruktúrákat vizsgál a Kr. e. VII–V. században. A monumentális templomok megjelenésének társadalmi hatását és vallásos innovációját Satricum jól ismert példájával, majd a korabeli itáliai szentélyek terrakotta díszítésével, ikonográfiai programjával illusztrálja a szerző. Egy-egy régészeti esettanulmánnyal néha csak egy sorban foglalkozva, de a teljes itáliai félszigetet és a görög és etruszk városokat együttes elemzésbe foglalva, Rüpke azt a kérdést járja itt körül, hogy miért érte meg a helyi elitnek a vallásos befektetés és egy-egy rítus, vallásos élmény megörökítése, hosszú távú fenntartása. A negyedik fejezet a vallásgyakorlat Kr. e. VI–III. század közötti sajátosságait járja körül. Azt a kérdést vizsgálja, hogy az emberi test ábrázolása és teljes körű implikálódása (hangja, testmozgása révén) a vallásgyakorlatban milyen módon alakította egyrészt a vallásos kommunikáció egyre sajátosabbá, különlegessé váló, Rüpke által is szakralizálnak nevezett tereket (szentélyek) és az ezekben a valláskommunikáció szempontjából magas intenzifikációjú terekben milyen tárgyi eszköztár és figuratív narratívák jöttek létre az etruszk vallásban. A fejezet főbb fogalmai – a test használata, szakralizáció, komplex rituálék, képek és történetek – a vallásos kommunikációnak evolúciós linearitást, történeti keretet adnak, és az vizsgálják, hogyan került az emberi test az isteni világgal való kommunikáció központjába. Ember és isten kommunikációjának térbeli (térszakralizáció) és időbeli (naptárak megjelenése) keretezése és szabályozása egyrészt az isteni világ antropomorfizálódásához és az egyre komplexebb intézményesüléshez (papság, vallásos normatívák) vezetett. Az ötödik fejezet a vallásos aktorok szerepét elemzi a vallásgyakorlat alakításában és hasonulásában („appropriation”). A fejezet röviden bemutatja a flamenek, vesta-szűzek, pontifexek, augurok funkcióit és szerepkörét, majd kitér néhány esettanulmányra amelyeken keresztül a római hivatalos papság vallásgyakorlatát és hatalmi szerepkörét elemzi. Érdekes, hogy bár a fejezet egy késői, főleg köztársaság-kori korszakra vonatkozik, Rüpke itt is használja az általa

létrehozott divinitás-fogalmat („*not indubitably plausible actors*”), annak ellenére, hogy ezek a „nem magától értetődő aktorok” ebben a korszakban már név szerint ismertek, hierarchizáltak, térben, időben meghatározottak. Rüpke értekezik a térszakralizáció fogalmáról, elemezve a templomépítés folyamatának és hatásának változásait. Röviden ugyan, de hangsúlyozza, hogy a belső tér rendezése és az ott kialakított szakralizált tér elosztása a templomok többségében másodlagos szerepet töltött be, ellenben a külső jegyek, azok földrajzi környezete, nemegyszer az épület formája, díszítése, hang és vizuális effektusai jelentős társadalomtörténeti, gazdasági, politikai és valláspszichológiai hatással bírtak. A fejezetek rövidege, tömörsége ellenére, Rüpke kitér a kortárs római vallástudomány szinte minden olyan főbb témájára, amely a templomokkal és azok építészeti, vallásgyakorlati, gazdasági vagy pszichológiai hatásukkal foglalkozott az elmúlt években. Rövid templom-meghatározása („*a templom nemcsak egy épület, hanem egy magasabb rangú erőnek szánt, sajátos valláskommunikáció fenntartása és ábrázolása*”) elsősorban J. Z. Smith térelméletére utalhat. Kiváló elemzést ad a vallásos bankettek és rituális étkezések kultúrájáról, gasztronómiai hatásáról és közbeszédre is hatást gyakorló erejéről. A fejezet kitér továbbá a vallásos „tömegkommunikáció” csatornáira is: játékokra és a háborúra, mint vallásos ceremóniákkal teli esemény-sorra.²⁷ A hatodik fejezetben Rüpke valláskommunikációval kapcsolatos kutatásait foglalja össze az írott és beszélt vallásra fókuszálva. Rüpke szerint, ha a vallást, mint kommunikációs formát a nyelvhez hasonlítjuk, akkor ennek az anyanyelvénél jóval ritkábban használt „nyelvnek” a szisztematikus tanítása csak a császárkor kezdetén indult. Addig szájhagyomány útján terjedt. A római valláskommunikáció írásos hagyományait és narratíváit Rüpke az etruszk síremlékek rövid felirataiból és a *disciplina etrusca* hagyományaiból vezeti le, és szoros összefüggésbe hozza a lokális elit kialakulásával és a valláskommunikáció intézményesülésével. Rüpke röviden elemzi a római mítoszok, különösen a városalapító mítoszok narratív szerepét a valláskommunikációban, de elemzi a mítoszromboló és valláskritikus görög és római szerzők főbb elméleteit is. Rüpke a római historiográfia történeti műveinek szisztematikus jellegében látja az első római „vallás” („*religio*”, „*religion*”) fogalom megjelenését is, legalábbis az ókori vallás elemzésének történetét. Külön fejezetet (VII. fejezet) szentel a római vallástörténetben különösen fontos és paradigmaváltó Augustus-i korszaknak, amelyben Rüpke a restauráció, innováció, a császár vallási hálózatainak elemzésében tud újat hozni a könyvtárakat megtöltő témában. Rüpke ügyesen elemzi az augustusi média (érmék, monumentális feliratok, térszakralizáció) eszköztárát a vallás-

27 A téma J. Rüpke doktori disszertációja volt és máig egyik legidézettebb műve: Rüpke, J. *Domi militiae: die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Tübingen, 1990.

kommunikáció szempontjából és rávilágít az augustinusi vallásreform egyrészt mélyen hagyományos, másrészt radikálisan új sajátosságaira, amely Rómát egy vallásos memória (mnemotopé) helyévé változtatta.

Rüpke kötetének talán legfontosabb fejezete a nyolcadik, amelyben az „élő, megélt vallásról” (Lived Religion) ír. A kortárs amerikai antropológia és vallástudományi iskolából átvett jelenség a hétköznapi emberek vallásgyakorlatát, vallás és istenképzetének egyéni változásait, valamint valláskommunikációs formáinak hasonulását és testesültségét (embodiement) vizsgálja. Rüpke e fejezetben azt vizsgálja, hogyan tanulták meg az ókoriak a vallásgyakorlat univerzális és helyi hagyományait, milyen „domesztikus” terekben gyakorolták azt (ház, család, kertek, sírkertek) és milyen nem feltétlenül plauzibilis aktorokkal alakult ki valláskommunikáció ezekben a terekben. Rüpke következtetése az, hogy a domesztikus vagy privát vallás fogalma anakronisztikus, modern fogalom amely rossz irányba helyezi a kutatás fókuszpontját. Helyette ő új tértaxonómiát vezet be, ahol a valláskommunikációban szerepet játszó terek (térszakralizáció) kutatása az emberi és emberfeletti aktorok közötti párbeszéd intenzitását, vizibilitását és helyi sajátosságait elemzi.

A következő három fejezetben Rüpke azt a négy évszázadot foglalja össze (Kr. u. I–IV.) amelyet az eddigi szakirodalom hol a „második paganizmus”, hol a „vallási konkurencia és piac” fogalmával jellemezett.²⁸ Rüpke azt vizsgálja, hogyan formálódtak, terjedtek és maradtak fent a Kr. u. I–III. században létrejött kisvallási csoportok, milyen szerepet játszottak ebben az egyéni karizmatikus vallási vezetők („vallási szolgáltatók”) és azok szűk baráti és személyi hálózata és milyen formái ismertek az egzotícizmusnak (egyiptomiség, perzsaszerűség), amelyek hozzájárultak ezeknek az új vallási mozgalmaknak a sikeres fennmaradásához és gazdag lokális változatosságához.²⁹ Ahogy számos tanulmányában és szerkesztett kötetében, Rüpke szakít a „keleti vallás” fogalmával, hangsúlyozva az Isis, Serapis, Mithras, Magna Mater kultuszok római jellegét és kulturális kontextusát. A kötet ezen fejezeteinek főbb címei követik a The Lived Ancient Religion projekt jelentős konferenciáinak

28 A második paganizmus fogalmát Paul Veyne vezette be, bár a kisvallási csoportok és új vallási irányzatok éles elkülönítése a „hagyományos” római vallástól elsősorban Franz V. Cumontnak köszönhető. A vallási piac fogalmát a római vallástörténeti kutatásokba John North 1992-es paradigmatis cikke vezette be: J. North, „The Development of Religious Pluralism,” in J. Lieu–J. North–T. Rajak (szerk.), *The Jews Among Pagans and Christians*, London, 1992, 174–193. North legutóbbi összefoglalását a témában lásd: <http://religion.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-114>. Utolsó látogatás: 2018. 05. 23.

29 Angol terminológiák: egyptionism, persianism.

témáit és eddig megjelent számos köteteinek módszertanát. Rüpke kiválóan foglalja össze a vallási szolgáltatók hatalomra és monopolizációra, versengésre de legtöbbször kiegészítő szerepkörre törekvő sajátosságait.³⁰ Itt esik röviden a mágiáról is, bár a ma már könyvtárnyi szakirodalommal rendelkező témát nem igazán elemzi a szerző³¹. Külön fejezetet szentel egy másik kutatási témájának, a vallási társaságoknak, szervezeteknek, képzelt és valós közösségeknek is. Itt említést tesz a szövegközpontú közösségekről (zsidó közösségek) is. Rüpke kötetének talán legtöbb vitát kivált(hat)ó fejezete a Kereszténység kialakulása címet viseli, ahol Macrion Kr. u. 140-re datált szövegét értelmezi az ókori biográfiaírás és narratív vallásirodalom kontextusában, nagyban építve *Klinghardt* és *Vinzent* téziseire.³² Rüpke utolsó fejezetében azt elemzi, miként éltek együtt „pogány” és nem pogány vallási közösségek, és hogyan vezetett a vallási konkurencia és piac a mai értelemben vett vallás fogalmának kialakulásához.³³

Jörg Rüpke kötete az egyik legátfogóbb munka, amelyet a római vallásról írtak. Módszertani innovativitása, információgazdagsága és elemzési szemléletének egyedülálló jellege miatt alighanem sokáig a legeredetibb munkának fog számítani, amely a témában megjelent. A kötet hosszú távú hatásáról már most szakmai viták zajlanak, a kutatástörténetben játszott szerepéről csak az idő fog majd dönteni.³⁴

Jörg Rüpke: *Pantheon. A new history of Roman religion (Pantheon. A római vallás új története)*. Princeton, Princeton University Press, 2018, 551 p. 64 kép. ISBN 9780691156835.

Szabó Csaba

30 A témáról részletesen beszél a könyv számos alfejezete, ám ehhez fontos kiegészítést nyújt még a projekt egyik konferenciájának tematikus kötete: R. L. Gordon–G. Petridou–J. Rüpke (szerk.), *Beyond priesthood. Religious entrepreneurs and innovators in the Roman Empire*, Berlin–New York, 2017. A kötet ingyen elérhető: <https://www.degruyter.com/view/product/463366>. Utolsó látogatás: 2018. 05. 24.

31 A témáról lásd: L. R. Gordon Introduction. In: F. Marco-Simón–R. L. Gordon (szerk.), *Magical practice in the Latin West*, Leiden–Boston, 2010, 1–50.

32 A fejezet nagyban épít Markus Vinzent szenzációszámba menő kötetére: M. Vinzent *Marcion and the dating of the synoptic gospels*, Leuven, 2014.

33 A fejezet számos, a témában alapmunkának számító kötetet elfelejt idézni. Ezek közül kiemelendő: P. Brown *The Trough the eye of a needle. Wealth, the fall of Rome and the making of Christianity in the West (350–550 AD)*, Princeton, 2012. Lásd még: M. Sággy–E. Schoolman (szerk.), *Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th–8th centuries)*, Budapest, 2017.

34 A kötetről közölt recenziókat és elemzéseket a Religion in the Roman Empire folyóirat 2018/4.1-es számában közzölték. Lásd főleg: C. Bonnet Coping with Pantheon, RRE 2018/4.1, 113–119 valamint J. Bremmer Jörg Rüpke’s Pantheon, RRE 2018/4.1, 107–112.

„Róma végzete” – a késői Római Birodalom története ökológiai szemszögből

Kyle Harper; a University of Oklahoma fiatal professzora tavaly megjelent könyvének címe *The Fate of Rome*, amit ez esetben „fátumnak” vagy „végzetnek” kellene fordítanunk. Harper, aki már két korábbi könyvével (*Slavery in the Late Roman World*, 2011; *From Shame to Sin: The Christian Transformation of Sexual Morality*, 2013) is egy halom díjat besöpört az Egyesült Államokban, ismét kiemelkedő teljesítményt nyújtott: kitűnően megírt, szellemes és szórakoztató könyve akár paradigmaváltást is jelenthet a római korról foglalkozó történetírásban. Harper ugyanis olyan dologra vállalkozott, amire előtte még senki: „a bacilusok szemszögéből” írta meg a késői Római Birodalom történetét (68. o.). Az eseménytörténet bővületében élő magyar ókortörténet-írás eddig – kevés kivételtől eltekintve – nem nagyon foglalkozott a természeti folyamatoknak a történelmi eseményekre gyakorolt hatásával, ezek sem az egyetemi, sem a középiskolai tankönyveinkben nem jelennek meg kellő súllyal. Harper könyvében két természeti jelenség vizsgálatát vállalta magára. Az egyik a nem antropogén jellegű *klimaváltozás*, a másik az antropogén *járványok* története.

A kötet hosszú bevezető szakaszában (1–98. o.) felvázolja azokat a környezeti, társadalmi, politikai, gazdasági stb. struktúrákat, melyek a történesek keretétől szolgálnak. *Edward Gibbon* a „legboldogabb kornak” nevezte az Augustus uralmától az Antoninusok koráig (Kr. e. 27–Kr. u. 193) tartó időszakot az ókori Róma történetében. Ahol Harper könyvét komoly kritikával kell kezelnünk, az történetesen ez a bevezető száz oldal. A fontos szám adatok közlése [Róma lakossága egymillió fő; a Birodalomban 1000 város található;¹ a csecsemőhalandóság 30 százalék (73. o.); a születéskor várható élettartam férfiaknál 26,2, nőknél 27,3 év (73. o.); az átlagos testmagasság a férfiaknál 164, a nőknél 152 cm (76. o.) stb.] ugyanis nagyobb körültekintést igényelt volna. Hasonlóképpen tényként kezeli a hatalmas mértékű deforesztációt (51. o.), meg sem említve az

1 A városok száma egészen biztosan magasabb volt ennél: elérhette a 2000-et, bár ezek többsége valószínűleg csak 5-10 ezer lakost számlált (főként Nyugaton).

ekörül régóta dúló szakmai vitákat.² A GDP-adatokkal kapcsolatban ugyan két-féle szélsőséget említ (évi 250 millió *denarius* versus 5 milliárd *denarius*), de itt is csak *Keith Hopkins* és *Walter Schiedel* műveire hivatkozik; holott ezeknél finomabb becslések is léteznek.³ Az adatok illetően összeválogatása eléggé koncepciózus: a szerző célja, hogy bemutassa, a Római Birodalomban a társadalom és a gazdaság is olyan rossz állapotban volt, hogy szinte előkészítette a talajt a pusztító járványoknak. Az olyan sommás megállapítások, mint pl. „az ókori gyógyászat inkább ártott, mint használt” (58. o.); vagy „a Római Birodalom gazdag volt, de beteg” (65. o.) is ezt bizonyítják. Bioarcheológiai vizsgálatok alapján állítja, hogy a római uralom „egészségügyi katasztrófa” volt Britannia számára (76. o.), és általában véve is a „római civilizáció betegg tette a provinciákat” (79. o.).⁴ Ezek a megállapítások azonban erősen vitathatók.

A kötet három globális epidémia történetét dolgozza fel: az Antoninus-kori (II. század), a Cyprianus-féle (III. század) és a Justinianus alatti (VI. század) járványokat. Mind a három esetében hangsúlyozza, hogy a járványok egyik legfontosabb előfeltétele: az addig soha nem látott mértékű „összekapcsoltság” (connectivity) a Római Birodalom magasfokú szervezetségének köszönhetően alakult ki. Ugyancsak fontos alap volt a Birodalom határain messze túlnyúló kereskedelem, amelynek révén nemcsak értékes árucikkkel, hanem idegen tájak (elsősorban India, Kína, Közép-Ázsia) addig nem ismert kórokozóival találkoztak a rómaiak („globális hálózatok”, 91. o.). A másik fontos feltétel volt szerinte a magas szintű urbanizáltság: „a városok a mikrobák petricsészéi voltak” (67. o.) – ám a szerző elfelejti megemlíteni, hogy épp a városok tettek legtöbbet a közegészségügy érdekében: a vízvezetékeken viszonylag tiszta vizet vezettek a közutakba, sőt akár az otthonokba is; a csatornarendszeren keresztül elvezették az eső- és szennyvizet; a higiénia érdekében nyilvános közcécek működtek; a városokban orvosok, borbélyok, gyógyszerészek tették a dolgukat. Harmadik tényezőként megemlíti a tájatalakítást, amely valóban igen nagymértékű volt a Római Birodalomban. Róma endemikus maláriafertőzöttségéhez nagyban hozzájárult az is, hogy a környezet átalakítása következtében még jobban elterjedtek a szúnyogok – állítja a szerző (87. o.). Tudnunk kell azonban, hogy a rómaiak igen sok pénzt és energiát öltek bele a mocsarak lecsapolásába – még ha ez nem is mindenütt sikerült –, ami bizonyára csökkentette a szúnyogok élőhelyét.⁵

2 A deforesztációról lásd Grüll T.: *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, Gondolat, 2017, 88–92.

3 A GDP-vel kapcsolatos szakirodalmat lásd Grüll, *i. m.* 338–339.

4 A római lakosság egészségi állapotáról lásd Grüll, *i. m.* 128–133.

5 A Pontinus-mocsarak esetében egyértelmű a kudarc, de számos feliratos és régészeti adat mutatja, hogy a Birodalom más területein a *centuriatio*val együtt járt a mocsarak lecsapolása is, lásd Grüll, *i. m.* 92–94.

Az Antoninus-kori fekete himlő járvánnyal kapcsolatban Harper leszögezi, hogy annak kórokozói a Vörös-tengeren keresztül jutottak be Keletről a Birodalomba. Egy arabiai felirat szerint az epidémia 160 körül már Garw városában pusztított (99. o.). Elterjedését Galénos utazásain keresztül lehet nyomon követni: Egyiptomból Kis-Ázsiába, onnan Rómába, majd onnan tovább az északi és nyugati tartományokba.⁶ A járvány hét éven keresztül tombolt (Kr. u. 165–172.), nyilvánvalóan területenként eltérő intenzitással. A halálzási arányszámot pontos statisztikák híján csak megbecsülni lehet: a lakosság 2–33 százaléka (vagyis 1,5–25 millió ember) esett áldozatul. Harper egy érdekes egyiptomi forrás: a *P. Thmouis* 1. jelzésű papirusz alapján azt a következtetést vonja le, hogy a Birodalom népességének 20 százaléka halt meg a járványban, vagyis az Antoninus-kori epidémiának igen súlyos, de még nem halálos következményei voltak a Birodalom egészére nézve.

„A világ öregkora” című fejezetben (119–159) a római történelemben jól ismert „harmadik századi válság” ökológiai hátterével foglalkozik a szerző. Igaza van abban, hogy a válság okait már régebben összeszedte a kutatás, de ezek között nem szerepelt a járvány és a klímaváltozás, pedig – Harper szerint – e két tényező fontosabb, mint a perzsa és a gót támadás együttvéve (121. o.).⁷ A föld előregedéséről szóló fejezetcím Cyprianus egyházatyától származik (130. o.), aki nemcsak a korában pusztító járványról, hanem a klímaváltozásról is hírt adott az utókornak. Mérések is bizonyítják, hogy a Római Klímaoptimum (RCO) időszakát felváltotta a Késő Római Átmenet (LRT), amely hideg és száraz időszakot eredményezett, főként Keleten. Mivel a Nílus áradásairól csak az arab hódítás (Kr. u. 641) után készültek rendszeres feljegyzések, Harper és munkatársai átnézték az összes erre vonatkozó kiadott papiruszt.⁸ Az adatokból kiderült, hogy míg Kr. e. 30–Kr. u. 155 között viszonylag rendszeres és normális áradásai voltak a Nílusnak, ez Kr. u. 156-tól fokozatosan megváltozott. A papiruszokban is egy új dokumentumtípus jelenik meg: „az elárasztatlan földek bevallása” (133. o.). A Cyprianus által leírt járvány Etiópiában üti fel a fejét, majd Egyiptomban és Rómában terjedt el, s Harper szerint egy 15 éven át tartó (Kr. u. 249–262) hatalmas méretű, komoly következményekkel járó transzkontinentális járvány vált belőle, amelynek még Kr. u. 270-ben is lehettek utóhatásai. Az epidémia tehát az egész

6 A járvány szakirodalmáról lásd Grüll T.: „Non extincta lues.” Az Antoninus-kori járvány. *Ókor* 14. évf. 3. sz. (2015) 37–47.

7 Ez elmondható a kurrens magyar egyetemi tankönyvekről is, lásd Havas L.–Hegyi W. Gy.–Szabó E.: *Római történelem*. Budapest, Osiris, 2007, 555–556; Németh Gy.–Hegyi W. Gy.: *Görög–római történelem*. Budapest, Osiris, 2011, 525–527.

8 Historical Evidence on Roman and Post-Roman Climate 100 BC to 800 AD. DARMC Scholarly Data Series 2012-1, darmc.harvard.edu

Birodalmat érintette, csak sajnos nem volt Galénosa, aki részletes leírást adott volna róla. Ezért a betegség jellegét sem ismerjük pontosan: talán bubópestis lehetett, de Harper szerint az influenzát, vagy az Ebolához és a Marburg-lázhoz hasonló vérzések lázat sem lehet kizárni (142. o.). Valószínű, hogy a Philippus Arabs halála utáni kaotikus állapotokért is a járvány következményei okolhatók. (Talán a hadsereg gyengülése miatt a barbárok tudatosan támadták nagyobb erővel a Birodalmat?) Harper egy kis vallástörténeti kitérőt is megenged: talán az sem véletlen, hogy miközben a hagyományos görög–római vallás számára katasztrófa volt a III. század, a kereszténység ekkor erősödik meg igazán, és válik jól láthatóvá a történeti forrásokban (míg Kr. u. 200 előtt alig-alig jelenik meg). A járványokért – bár azok a keresztényeket sem kímélték – az állam vezetői „természetesen” az új hit követőit kiáltották ki bűnbaknak, és ezért adja ki Decius az első átfogó keresztényüldöző rendeletet éppen Kr. u. 250-ben.

„A szerencse gyors kereke” fejezetben (160–198. o.) a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért omlott össze a Nyugat-Római Birodalom? A IV. század viszonylag békésebb időszak volt: a klíma felmelegedett (de nem érte el az RCO szintjét), nem volt nagyobb járvány sem, bár éhínségek periodikusan és bizonyos területeken (pl. az Anatóliai-félszigeten) előfordultak. Harper azonban itt is elfeledkezik arról, hogy az éhínségeknek nem csupán környezeti okai lehetnek (pl. aszály, sáskajárás, növénybetegségek stb.), hanem politikai, társadalmi vagy gazdasági okai is. (Az 1932–33-as ukrajnai éhínségnek példának okáért egyetlen ember: Sztálin volt az oka.) Harper a hunok megjelenését is környezeti okokra vezeti vissza: Kr. u. 350–370 között ugyanis nagy szárazság volt Kelet-Ázsiában, ezért a hunok nyugatra vándoroltak, vagyis „lőháton érkező klíma-menekültek voltak” (192. o.), majd 452-ben valamilyen betegség (malária?) űzte el őket Itáliából. Azzal a megállapítással egyet kell értenünk, hogy a Nyugat-Római Birodalom katonai értelemben Kr. u. 405–410 között teljesen elbukott.

„A harag borsajtója” fejezetben (199–245) már a késő római, kora bizánci korba (V–VI. század) érkezünk meg. Ekkora már a principátust felváltotta a dominátus, Róma helyett pedig Konstantinápoly lett a Birodalom központja, mintegy 1000 évre. A félmillió lakosú nagyvárosban hatalmas gabonaraktárak is épültek, amelyek elősegítették a patkányok gyors terjedését. Mint tudjuk, a *Yersinia pestis* „minden korok leghalálosabb baktériuma” a patkányokban tenyészik, így a terjedésének ökológiai előfeltételei vannak, amelyek 541-ben Iustinianus uralkodásának idejére álltak össze a Római Birodalomban. Harper azt a megfigyelést is közölte, hogy ebben az időben – talán vulkanikus tevékenység következtében – erősen lehűlt az időjárás, ami a gazdaállatok

viselkedésére is kihatott. A járvány az egyiptomi Pelusiumban jelent meg, és „gyorsan terjedt a tengeren, lassan a szárazföldön” (224. o.), amivel teljesen egybevág Prokópios megfigyelése. Tours-i Gergely szerint is egy hispaniai hajó hozta Galliába a betegséget, amely 544-ben már Britanniát is elérte. Az ephesosi Ióannés közlése alapján összesen 300 000 ember halt meg Konstantinápolyban, Prokópios szerint a Birodalom lakosságának mintegy fele elpusztult (232. o.). A demográfiai katasztrófa következtében a társadalom és a gazdaság kártyavárként omlott össze. Harper hangsúlyozza, hogy ez volt az első globális járvány (pandémia), amely az egész világot érintette (228. o.), és *Michael McCormick* kutatásai alapján az ezt jelző tömegsírok birodalomszer- te mindenütt megtalálhatók. Ezt követően Kr. u. 541 és 749 között átlagosan 15,4 évenként tört ki pestisjárvány az egykori Római Birodalomban, amely- nek lakossága 10 millió alá csökkent (245. o.). Érdekes ugyanakkor, hogy az észak-afrikai és arabiai nomád népeiséget nem érintette népességsökkenés. A járványokhoz társult még egy globális lehűlési folyamat, amelyet a szerző Késő Antik Kis Jégkorszaknak (Late Antique Little Ice Age) nevez.

Az „Ítéletnap” című fejezetben (246–287. o.) újabb adatokkal egészíti ki a szerző az előző fejezetben tárgyalt jelenségeket. Kr. u. 536-ban például másfél évig felhőbe burkolózott a Nap, aminek következtében nem ért be a termés, és hatalmas éhínség tört ki. A Késő Antik Kis Jégkorszak hatása természetesen területenként változó volt: Anatóliában és Szíriában csapadékosabb, míg Észak-Afrikában szárazabb időjárás köszöntött be. Ugyanakkor az ún. „szíriai halott városok” kérdésének (257. o.) kicsit alaposabban utána járhatott volna, mivel a több száz falu elnéptelenedésének nem biztos, hogy csak ökológiai okai lehettek.⁹ Abban minden bizonnyal igaza van Harpernek, hogy a Nyugat-Római Birodalom „lassan, nyüszítve múlt ki” (259. o.), és sokkal érthetőbbé válik, hogy a hetedik század elején megjelenő harcos iszlámmal szemben miért nem tudták hatékonyan felvenni a harcot. Végezetül elmondható, hogy Kyle Harper izgalmas összefoglalásának egyes megállapításai ugyan vitathatók, vagy legalábbis tovább árnyalhatók, ám egészében egy olyan összképet tár elénk a késői Római Birodalom világról, amely mindenképpen belekíváncozna a kurrens tananyagba, mind középiskolai, mind egyetemi szinten.

Kyle Harper: *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Róma sor- sa – Éghajlat, betegségek és egy birodalom vége) (The Princeton History of the Ancient World) Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2017, 417 old., 26 térkép, ISBN 978-0-691-16683-4

Grüll Tibor

9 Erről bővebben lásd Grüll, *i. m.* 181–183.

Vlagyimir Monomah unokája – Borisz Kalmanovics, a kalandor herceg

Az oroszországi történettudomány talán legrepresentatívabb intézetében, az Oroszországi Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetében működő kicsiny, de tekintélyes Rusz kutatócsoport munkatársa *Mihail Konsztantyinovics Juraszov*, aki a rusz–magyar kapcsolatokat, s általában a korai magyar történelem a Rusz számára is releváns kapcsolatrendszerét (például a magyar–kazár viszony kérdését, a besenyők európai megjelenésének problematikáját) kutatja. (Már önmagában figyelemre méltó, hogy a Rusz kutatásának e leginkább reprezentatív oroszországi intézetében, amelyben csak néhány, mindösszesen hét kutató dolgozik státuszban, egy, a korai magyar történelemmel foglalkozó történész is helyet kapott).

A nagydoktori disszertációját 2018 tavaszán a XII. századi rusz–magyar kapcsolatok témájában megvédő M. K. Juraszov 2016-ban Szentpéterváron, a patinás Nauka kiadónál megjelent, *Vlagyimir Monomah unokája. Borisz Kalmanovics, a kalandor herceg* című könyvében a magyar középkor egyik legelszántabb trónkövetelője, Kálmán fia Borisz életútját vázolta fel. Borisz személyében Salamon és Dávid herceg, illetve az Álmos és Predszláva Szvjatopolkovna frigyéből világra jött (II.) Béla után az Árpádok és Rurikidák vérvonala egyesült, de ő, ellentétben az előbb említett uralkodókkal vagy a szintén keleti szláv anyától származó, III. Istvánnal vagy III. Bélával, soha nem foglalhatta el Magyarország trónját, bár (minden valószínűség szerint) I. (Könyves) Kálmán fia volt.

M. K. Juraszov könyve tulajdonképpen két nagyobb részből áll, az elsőben Borisz életútját tekinti át a források tükrében, a másodikban a Boriszhoz kötődő historiográfiai „legendákat” szemléli és ad róluk véleményyt.

Az első rész első fejezetében az írott források alapos, sőt, mintaszerű áttekintését olvashatjuk. Ez a fejezet velős, lényegre törő, a nemzetközi szakirodalom széles körű, főlényes ismeretéről árulkodik. Keleti szláv forrás egyáltalán nem említi Boriszt, csak anyját, a hűtlenségen kapott és Kálmán által hazazavart Jevfimija (Eufémia) Vlagyimirovnát, az összes informáci-

ónk erről a történelmi személyről a magyar, cseh, német latin nyelvű irodalomban olvasható, valamint néhány bizánci kútfőben.

Juraszov röviden, de lényegbe vágóan ismerteti a Borisz személye körüli immáron évszázados léptékű, az orosz, lengyel, osztrák, magyar szerzők által megjelenített historiográfiát, de néha mintha talán túl is értékelődne a „főhős” személye. A folyton kudarcot valló Borisz végül is csak marginális szereplője volt a XII. századi magyar történelemnek, semmilyen „kultusz” (sem népi-, sem egyházi-, sem hivatalos) nem épült fel köréje, így első olvasatra mehökkentőnek tűnhet a szerzőnek az a véleménye, miszerint a XVIII. század második felében az osztrák történészek azért kezdtek mítoszokat építgetni Borisz köré, hogy Galícia (Galics) Ausztriához csatolását (1772), úgymond, „legitimizálják.” Az irodalom áttekintése során M. K. Juraszov meglehetősen éles bírálatban részesíti azokat a magyar vagy más külföldi szerzőket, akik szerinte nem kellőképpen ismerik a vonatkozó orosz irodalmat, vagy módszertani-forráskezelési szempontból nem kellőképpen alaposan jártak el.

Kálmán uralma idején remek kapcsolatok épültek ki Magyarország és Kijev (Szvjatopolk Izjaszlavics) között, s Kálmán viszonyát Szvjatopolkkal az sem rontotta meg, hogy a magyar király testvére és riválisa, Álmos Kijevből szerzett magának feleséget, Predszlávát, Szvjatopolk lányát (1104), aki II. Béla királyunk édesanyja lett. M. K. Juraszov véleménye szerint a Rusz 1111-es sikeres, a Sztjeppe (a kunok) elleni hadjárata, tehát megnövekedett nemzetközi tekintélye vezette Kálmánt arra, hogy Kijevből szerezzen magának feleséget, első neje, a szicíliai normann Felicia (feltehetően inkább ismeretlen nevű) halála után. Továbbá, Kálmán, úgymond, be akarta biztosítani ágának öröklését, mert aggaszthatta örököse, II. István egészségi állapota (aki valóban fiatalon, alig harminc évesen hunyt el, örökös nélkül). Jevfimija és Kálmán frigyére 1112-ben kerülhetett sor, a feleség elüldözésére 1114-ben, csak azt követően, hogy 1113-ban Kijevben is hatalomváltás következett be. Szvjatopolk Izjaszlavics hosszú, húsz éves uralmát követően Vlagyimir Monomah, Jevfimija apja foglalhatta el a nagyfejedelemséget. Kijev és Magyarország a házasságtörési affért követően potenciális ellenfelekké váltak, miközben Kálmán riválisa, Álmos felesége is Rurikida volt. A kijevi-magyar kapcsolatokban Jevfimija elűzése után csak olajat öntött a tűzre Álmos megvakítása és Predszláva fia, Szvjatopolk unokája, azaz Béla herceg szemének kitolása és tervezett kasztrálása. Volt olyan kutató (*A. V. Nazarenko*), aki azt feltételezte, hogy Vlagyimir Monomah a történetek hatására katonai hadjáratot vezetett volna Magyarország ellen, de ennek nincs forrásos alapja. Maga Álmos végül bizánci segédlettel próbálta elfoglalni

Magyarország trónját 1125 után (meghalt 1127-ben) és Bizáncban bukkant fel a vélhetően Kijevben született, gyermekkorát a Ruszban töltő Borisz is. M. K. Juraszov a kutatók többségéhez hasonlóan nem tartja meggyőzőnek, hogy az 1128-as, II. István elleni felkelésben főszerepet játszó Bors ispán Borisszal lenne azonosítható.

A gyermektelen II. István kijelölt örököse unokafivére, Saul lett volna. *Makk Ferenc* véleménye szerint, ami Juraszov szerint is meggyőző, II. Béla megkoronázására csak Saul korai halála után kerülhetett sor, ez az oka, hogy szokatlanul hosszú idő telt el II. István halála és II. Béla trónralépése között. Ebben a bizonytalan helyzetben kívánta érvényesíteni uralmi szándékait Borisz, lengyel és rusz támogatással, de a magyartól független lengyel történetírás szerint a magyar elit egy része is támogatta Boriszt. 1135 és 1145 között semmilyen adat nincs arra vonatkozóan, hol járt Borisz és mit csinált. Legközelebb 1146-ban tűnt fel, amikor VII. Lajos francia királyhoz fordult, megtudva, hogy az a Szentföldre készül. 1147-ben Borisz is jelen volt a francia király Magyarországon átvonuló seregében, amiről a magyar udvar is tudomást szerzett. Ezután kénytelen volt ismét menekülni, 1151-ben pedig bizánci segítséggel próbálkozott. Ez volt az első eset a magyar történelemben, amikor egy magyar trónkövetelő bizánci támogatással tört Magyarországra ellen. Borisz 1156 előtt halt meg, feltehetően valahol bizánci területen.

A könyv második részében különböző historiográfiai mítoszokat „leplez le” a szerző. Hogy miszerint Borisz Predszláva Szvjatopolkovna gyermeke lett volna (*Cornides Dánieltől* eredő, és még a XX. században is élő „mítosz”); hogy Borisz nem is Kálmán fia volt; hogy beházasult a Piast-udvarba; hogy Borisz volt az első halicsi fejedelem (ez utóbbi kettő a Nagylengyel krónika vitatható értesülésein alapszik); hogy Borisz azonosítható az 1128-as Bors ispánnal (amint ezt még a XIX. században felvetette *V. G. Vasziljevskij* orosz bizantológus, majd a nyomán *Hodinka Antal* révén terjedt el a magyar történetírásban), stb. A könyv ezen része ismételtelen meggyőzi az olvasót arról, hogy a szerző kiválóan ismeri a Boriszra vonatkozó többnyelvű irodalom XVIII. századtól máig terjedő történetét.

Néhány apró megjegyzés: a szerző teljes bizonyossággal állítja, hogy az első magyar krónikaszerkesztményt 1060 körül állították össze, noha ez a kérdés vitatott. Eléggé homályos, hogy tulajdonképpen mit is gondol a szerző a Borisznak esetlegesen 1132-ben nyújtott rusz segítségről. A kérdés részletes tárgyalása olvasható a 89–98. oldalon, de a szerző fogalmazása dodonaian homályos, sőt, ellentmondásos: a 98. oldalon az szerepel, hogy a Ruszból egyetlen fejedelem sem vett részt Borisz oldalán az 1132-es hadjá-

ratban; a 216. oldalon már az olvasható, hogy Andrej Vlagyimirovics volhíniai fejedelem támogatta Boriszt a sajói csatában.

Összességében, Kálmán fia Borisz részletes, igen alapos életrajzát, nagy historiográfiai kitekintéssel, az irodalom részletekbe menő ismeretével állította össze, M. K. Juraszov. Könyve bizonyosan megkerülhetetlen irodalom lesz a kérdéssel foglalkozók számára. Másrészről viszont sajnálhatjuk, hogy a szerző csak elvétve keresi a választ a miértekre: például hogy túl a magától értetődőnek tűnő nyers hatalmi kérdéseken és intrikákon miért is voltak mégis Borisznak magyar támogatói 1132-ben, kik ők és mit akartak, megjelenítettek-e valamilyen alternatívát; miért lehetett esélye Borisznak 1132-ben, és miért nem volt esélye 1146-ban, stb. Talán jobban „kontextusba” kellett volna helyezni a könyv főhősét (a magyar történelem kontextusába, vagy akár az európai történelem összefüggéseiben ábrázolva ezt a Franciaországtól Bizáncig tevékenykedő, helyét kereső Rurikida kalandort), ám helyett csak az életrajzára vonatkozó, az írott forrásokban olvasható, eltérően értelmezhető értesülések dicséretre méltóan alapos, aprólékos boncolgatását láthatjuk (pl. mikor került Borisz Bizáncba; pontosan melyik évben halt meg 1151 és 1156 között?). Összességében mégis örömteli és pozitív, hogy a magyar történelem e különös alakjáról egy számunkra is fontos monográfia született Oroszországban.

M. K. Juraszov, Vnuk Vlagyimira Monomaha. Borisz Kalmanovics, knyjaz' avantyjuriszt. (Vlagyimir Monomah unokája – Borisz Kalmanovics, a kalandor herceg) Szankt-Petyerburg, Nauka, 2016.

Gyóni Gábor

Tartományi rendek Stájerországban, Karintiában, Krajinában és a jozefinus reformok – Fenyegettségi kommunikáció, tekintettel a rivalizáló rendszer-elképzelésekre (1789–1790)

Magyarországon hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy „kalapos királyunk”, II. József csakis néhai honfitársainkkal került komolyabb konfliktusba. Igaz, ennek a konfliktusnak volt egy sajátos, speciálisan eleinket érintő eleme, a német nyelvet a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és oktatásban kötelezővé tévő nyelvrendelet. Az is igaz, hogy az uralkodó kizárólag Magyarország esetében kényszerült arra, hogy rendeleteit (igaz, itt is néhány kivételtől eltekintve) visszavonja. Ez azonban nem jelentette azt, hogy számos reformot magába foglaló, a hagyományokkal rendre szembekerülő, különösen a társadalom felső rétegeinek (nemeseknek, egyháziaknak) érdekeit sértő politikáját a Habsburg Monarchia más országaiban-tartományaiban könnyen elfogadták volna. *Philip Steiner* tavaly megjelent könyvében ennek ellenkezőjéről győzi meg az olvasót, nevezetesen arról, hogy milyen ellenállást váltott ki a három belső-ausztriai tartomány (Stájerország, Karintia, Krajna) nemességében II. József 1789-i adó- és úrbéri rendelete, s hogy hogyan kényszerítették rá a nevezett tartományok rendjei – ha nem is a halálos betegségében egyre hajthatatlanabb császárt, hanem utódát – II. Lipótot a rendelet visszavonására.

A vaskos kötet szerzőjének 2015-ben a tübingeni Eberhard Karls Universitát Bölcsészettudományi Karán elfogadott disszertációjának átdolgozott és rövidített [!] változata. Kutatását az egyetemen 2011–2015 között folyó „Jozefinizmus, katolikus egyház és tartományi rendek. Fenyegettségi konstellációk Belső Ausztriában” elnevezésű projekt keretében végezte. A projekt nevéből a kötet címébe is bekerülő, számunkra kissé különösen hangzó „fenyegetettség” (Bedrohung) kifejezés hangsúlyozását az magyarázhatja, hogy – bár a tartományi rendek és a bécsi központi igazgatás szervei között keletkezett feszültséget a rendek fenyegettségi érzése váltotta ki –, az annak megoldására tett kísérletek mindvégig meg-

maradtak az eszmecsere hivatalos, papíron alapuló, irat-váltásos (a kötet címében kommunikációsnak nevezett) keretein belül. Ezt fejezhetette ki az is, hogy II. József nem volt hajlandó Bécsben fogadni a tartományi rendek képviselőit. A „kommunikáció” formái az érvelés, a reflexiók, reakciók voltak.

A belső-ausztriai tartományok rendjeinek 1789-i fellépését Mária Terézia és II. József felvilágosult színezetű reformjai előlegezték meg, amelyek a hatalom központosítása érdekében évtizedek óta fokozatosan korlátozták a rendi szervek hatáskörét, és lépésről lépésre csökkentették a rendek hatalmát. A szerző Mária Terézia számos intézkedésében szerves előzményét látja II. József felvilágosult reformpolitikájának, így az 1749. évi Haugwitz reformban is, amely átalakította az örökös tartományok államigazgatását és adót vetett ki a nemességre, kiváltva a rendek elégedetlenségét. Ezt akkor az államhatalomnak sikerült letörnie, sőt jó ideig úgy tűnt, hogy a rendek – apátiába süllyedve – a bécsi kormányzat rendeleteinek mechanikus végrehajtóivá váltak. Az 1763-i közigazgatási reform további távolodást jelentett a rendi alkotmánytól. Ebből az állapotból rázta fel őket az 1789. február 10-i adó- és úrbéri pátens. A visszavonásra tett kezdeményezéseiket József elutasította. Abban, hogy II. Lipót 1790 elején késznek mutatkozott meghátrálni, szerepet játszott a francia forradalom kirobbanása, Osztrák Németalföld elszakadása, a magyar rendek elégedetlensége és közelítése a poroszokhoz, végül egy porosz támadás lehetősége.

A téma – bár kutatásához a feltételek adottak lettek volna – eddig meglehetősen elhanyagolt volt az osztrák történetírásban. A francia rendek történetének vizsgálatával ellentétben az osztrák tartományok rendjeivel eddig alig foglalkoztak. A szerző – többek között – a hazánkban is jól ismert *Grete Klingenstein* észrevételét idézi, miszerint a rendek vizsgálata a történetírásban eltűnt a felvilágosult abszolutizmus problémái mögött (15. lap). A történetírók az állam és a rendek kapcsolatait – ha egyáltalán vizsgálták –, rendszerint a központi hatalom oldaláról ragadták meg, a pozitív érveket az állam modernizáló kísérleteinek tartva fenn. A rendeknek maradtak a negatív jelzők, mind a modern folyamatok, mind a felvilágosult reformok ellenzése. Egyes történeti munkákból akár úgy is tűnhetett, hogy 1740 után az érdemi rendi politikálás megszűnt létezni.

A munka szerkezetileg hét nagyobb egységre oszlik. A fogalmi kérdéseket (pl. a fenyegetettségi kommunikációt, a jozefinizmus értelmezését) tisztázó bevezetés (I. fejezet) és a kutatási eredményeket összefoglaló utolsó (VII.) fejezet kivételével a többi kronologikus rendben követi az ellenállást kiváltó uralkodói politika részleteit, magának az adó- és úrbéri pátensnek a

tervbevitelét, kidolgozását és tartalmát, az egymást követő két uralkodóval folytatott levelezés részleteit, a rendelet visszavonását, a visszavonás által kiváltott paraszti elégedetlenséget és azokat a tárgyalásokat, amelyek a hagyományos rendi alkotmány visszaállítására irányultak a három belső-ausztriai tartományban.

A feldolgozás módszerét illetően a munka tulajdonképpen két eltérő részre oszlik. II. fejezete, amely a Mária Terézia és II. József alatt bevezetett változtatásokat ismerteti, általános történelmi leírást ad. Az osztrák örökösödési háború az elszenvedett vereséggel bizonyította a Habsburg állam gyengeségét, és indokolta a reformok szükségességét, amelyeket a kötet az igazgatási, katonai, tanügyi, jogi, egyházi területek sorrendjében ismertet. A Mária Terézia fejezetet „Több, mint álmodozások” címmel II. József társuralkodóként a királynőre gyakorolt hatásának ismertetése zárja. (A cím utalás a fiatal II. József 1763-i „Reveries” – Álmodozások – címmel benyújtott reformtervezetése.) A császár egyeduralkodóként hozott reformjai alig három alfejezetbe vannak osztva: külön az államigazgatási, összevonva az egyházi, tanügyi és jogi területek, valamint új területként a parasztreformok. Ezekben a fejezetekben szerző az eddigi szakirodalomra támaszkodik, hiszen többnyire ismert tényeket, eseményeket foglal össze. Úgy véli azonban, hogy a két uralkodó intézkedéseinek összevetése rávilágíthat egyrészt a két uralkodó politikájának összefüggéseire, másrészt – elvi különbségeikből adódóan – módszereik eltéréseire. (Mária Terézia egyházpolitikáját például a szakirodalomban általában elhanyagolják II. József erőteljes – pl. a kolostorokat bezáró – erőteljes fellépése mögött. Pedig a királynő is sokat tett azért, hogy a katolikus egyházat az alattvalók előtt állam érdekeinek kifejezőjévé tegye.) A főszövegbe nem feltétlenül illő részleteket, így az ügyben eljáró főhivatalnokok élettörténetét hosszú, gyakran szinte egész lapot elfoglaló, a következő lapra is áthúzódó lábjegyzetek tartalmazzák.

A II. József-féle adó- és úrbéri rendelet részleteinek kidolgozását (III. fejezet), a róluk folytatott vitákat szerző az eddig alkalmazottól eltérő módon, immáron főleg levéltári források alapján, már-már a mikrotörténelem módszereivel mutatja be. (A hatalmas iratanyag terjedelmi korlátlanágát elkerülve persze korlátoz: hét rendi dokumentumot és annak reakcióit választja ki.) Ezen anyagrészen is találkozhatunk eddig is ismert tényekkel, azzal például, hogy az uralkodó a földbirtok jövedelméhez kívánta szabni a nemesi adózást, annak 40 százalékát vonva be a közszükségletbe (adóba), míg 60 százalék maradt volna a birtokos szabad rendelkezésére. Megismerhetjük a kataszteri földmérés elveit, amely végül nemcsak a termőte-

rület nagyságát (szántó, rét, erdő, kert) érintette, hanem jövedelmezőségét is, pénzben, piaci áron kifejezve. A rendelet úrbéri része a birtokosoknak járó jobbágyi járadékok nagyságát akarta monarchia-szerre egységesíteni, a termény- és munkaszolgáltatást pénzzel megváltva. A birtokosok ezt a földre formált tulajdonjoguk korlátozásaként fogták fel, és természetesen tiltakoztak bevezetése ellen. A szerző szövegében érvek és ellenérvek, le- és feliratok ismertetése váltakozik, a legapróbb részletekig, hiszen voltaképpen csak ezeken keresztül tudjuk megérteni a rendelet-tervezet által több bécsi főhivatalnokokban is kiváltott ellenvéleményeket, amelyek végül oda vezettek, hogy az uralkodónak fel kellett mentenie Karl Zinzendorf grófot az Adórendezési Udvari Bizottság (Steuerregulierungshofkommission) elnöki tiszteből (166/7. o.), míg Rudolf Chotek gróf udvari kancellár maga lépett vissza magas hivatalától (175. lap).

Mindez persze nem akadályozhatta meg a rendelet kihirdetését (1789. április 2.). A belső ausztriai tartományok rendjei 1789 nyarán-őszén több rendi gyűlésen tiltakoztak, a stájer rendek képviselői beadványokat intéztek a császárhoz. József az érvek helyett eltiltotta őket az újabb sérelmek benyújtásától. Megoldást csak a császár halála hozott. II. Lipót uralomra jutása után, még 1790 tavaszán visszavonta a rendeletet, de végül ez sem hozta meg a remélt nyugalmat (VI. fejezet). A rendek ezúttal a II. József uralomra jutása előtti (konkrétan az 1752-i) állapotok visszaállítását kérték, amiről hosszú tárgyalások indultak meg a két fél között. Lipót a rendektől javaslatokat kért a korábbi rendi alkotmány visszaállításának részleteiről. Hamarosan kiderült, hogy a rendi álláspontok is eltérőek, a stájer polgárság a maga részéről sérelmesnek érezte volna a II. József uralkodása idején szerzett eredményeinek megsemmisítését, sőt nagyobb politikai képviselőket követelt magának (359. l.). Az udvar és a rendek vitájának a rendi alkotmány visszaállításáról II. Lipót 1792. március 1-én bekövetkezett halála vetett véget.

A belső-ausztriai rendeknek a rendelet visszavonása felett érzett eufórikus örömét egy hamarosan kitörő parasztmozgalom hűtötte le (V. fejezet). A parasztok sérelmezték az adó- és úrbéri szabályozással elnyert kedvezéseik megszűnését. Miután a visszavonó rendeletet általában a templomokban olvasták fel, a mozgalomnak egyházellenes éle is volt. Földrajzi kiterjedése nem volt jelentős – Alsó-Stájerországot és Krajnát érintette –, azon belül is elszórt paraszti fenyegetések, demonstrációk formájában jelentkezett, a résztvevők száma így voltaképpen kideríthetetlen. Leszerelése azonban nem volt könnyű, mert azok a kompromisszumos megoldások, amelyeket az udvar javasolt, viszont a birtokosok tetszését nem nyerték

el. A helyzet groteszk ellentmondása, hogy Sigmund Zois von Edelstein, a polgár-vállalkozóból lett birtokos (és Freiherr), aki számos humanitárius lépéssel (adományok, szociális intézmények létrehozása) segítette a társadalom elesettjeit, is a legkeményebb fellépést követelte a lázadó parasztokkal szemben. Az államnak végül a katonaságot kellett bevetnie, az elégedetlenséget helyenként csak véres fegyveres beavatkozással lehetett leszerelni.

A kötet rendkívül alapos forrásanyagot és szakirodalmat használ, aminek felsorolása 30 lapot vesz igénybe. (Ha a laponként szereplő kb. 12 címet vesszük figyelembe, akkor ez több mint 350 szakirodalmi munkát jelent.) Szerző öt különböző levéltárban kutatott, ebből négy ausztriai, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és az Allgemeines Verwaltungsarchiv Bécsben, továbbá a Karintiai és a Stájerországi Tartományi Levéltár Klagenfurtban és Grácban. Az ötödik az egykori Krajnai Tartományi Levéltár, amelynek anyaga ma a Szlovén Köztársaság Levéltárában (Archiv Republike Slovenije), Ljubljánában található. A kutatott időszakra vonatkozó forrásanyag természetesen az utóbbiban is német, a levéltári segédletek azonban szlovén, így használatuk szerzőnek – saját bevallása szerint – némi problémát okozott. (A recenzens hadd jegyezze meg, hogy maga is kutatott abban a levéltárban, s a jelzetek megértésében hasznosítani tudta diákkora éppen évtizednyi hosszú orosz nyelvi tanulásának maradványait.)

A hatalmas anyag feldolgozása – különösen egy fiatal kutató számára – nem lehetett könnyű. Ritka tévedései, és esetleges mulasztásai nem befolyásolhatják eredményeit, de azért egy recenzióban szabad legyen megemlíteni néhányukat. Érthetetlen, hogy Mária Terézia reformpolitikájának ismertetéséből miért maradt ki a királynő jobbágypolitikája. (A II. József-féle reformok során előzményként csak a Franz Anton Raab által bevezetett, paraszti kisgazdaságokat támogató rendszerre utal.) Az kétségtelen, hogy a királynő 1778-i stájerországi úrbéri pátense érdemben nem könnyített a jobbágyág szolgáltatásain (Karintia és Krajna majd csak II. József alatt kapott úrbéri rendeletet), de 1750–1751-ben az örökös tartományokra több rendelet is kimondta az úrbéres földek földesúri kisajátításának tilalmát, és elrendelték mind a földesúri, mind a paraszti földek összeírását is, 1769-ben pedig udvari dekrétum engedélyezte a parasztoknak bizonyos (ún. unenigekaufte) jobbágyi földek megvásárlását, ami különösen Stájerországban és Krajnában járt számokban is jól kifejezhető eredménnyel. (Vö. *Anton Mell: Die Anfänge des Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia und Josef II.* Graz 1901. 151–165. – A cím szerepel a kötet irodalomjegyzékében.)

Úgy vélhetjük, hogy a kötetben érvényesített mikrotörténeti módszer zárta ki azt, hogy szerző éppen az adó- és úrbéri rendelet kapcsán szélesebb perspektívába helyezze a belső-ausztriai, vagy a három tartomány valamelyikére vonatkozó eseményeket. Valójában csak néhány szavas utalást találunk arra, hogy az ominózus rendelet a Monarchia többi tartományában is elégedetlenséget és panaszos beadványok özönét váltotta ki, de ezek részleteiről, eredményéről nem hallunk (176. l.). Arra is csak utóbb egy lábjegyzet utal, hogy Franz Anton Khevenhüller gróf, Belső Ausztria kormányzója 1790. március 31-én a stájer rendek gyűlésén az alsó-ausztriai rendek adó- és úrbéri pátens visszaállítását követelő több dokumentumát idézte, mintegy segítségül a saját beadvány elkészítéséhez (230. lap).

Természetes, hogy a magyar olvasó a magyar vonatkozások megemlégtetését is keresi, hiszen a kötetben azonos állam, határainkkal szomszédos, sok vonatkozásban hasonló problémákkal küszködő tartományairól van szó. Magyarország a névmutató szerint 30 esetben szerepel a kötetben, továbbá esetenként egy-két városát vagy politikusát is megemlíti. Az említések többsége persze valamilyen felsorolás, amelyben hazánk a Monarchia országai-tartományai egyikeként tűnik fel (a Pragmatica Sanctio elfogadása, kimaradásunk az 1749-ben felállított Direktóriumából, II. József türelmi rendelete, a földmérés ellenzése, a parasztfelkelés leverésére rendelt sereg egyik kiinduló helyszíne, stb.). Másoktól elkülönítve szerepelünk viszont Mária Terézia pozsonyi koronázása kapcsán, amikor a királynő komoly engedményekre kényszerült a magyar rendekkel szemben, amit azok feltétlen hűséggel háláltak meg, József reformjait azonban majdan jócskán megnehezítették (67. o.). A magyarság segítése a királynőnek azonban egy 30 ezer fős sereg mobilizálására korlátozódott, amely az adott pillanatban semmi haszonnal nem járt, hiszen Károly Albert Bécs helyett Prága felé vette az irányt. Erdély mint Mária Terézia protestánsokat áttelepítő politikájának célpontja szerepel (115. lap). Az adórendelet visszavonását követelő belső-ausztriai rendi törekvéseknek persze nem találhatjuk magyarországi párhuzamát, hiszen – miután József uralkodása utolsó éveiben felfüggesztette a megyei önkormányzatok működését – ilyenek hazánkban hivatalos formában nem léteztek. Az pedig, hogy József még életében visszavonta magyarországi rendeleteit, mentesítette II. Lipótot attól, hogy a magyar rendekkel az 1780 előtti állapotok visszaállításáról kelljen alkudoznia. Sajnos Magyarország kimaradásának fő oka a további vitákból, azaz II. József rendeleteinek 1790. január végi visszavonása nem szerepel Philip Steiner könyvében.

Szabad-e persze hiányolnunk azt, hogy egy ilyen impozáns munka fiatal szerzője nem, vagy csak felületesen ismeri a Habsburg Monarchia egyik összetevőjének történetét? Szabad-e számon kérnünk rajta, hogy a hosszú irodalomjegyzékben alig találunk magyarországi szerzőtől származó munkát? Ez az irodalomjegyzék egyébként – egy-két angol munkát kivéve – kizárólag német nyelvű műveket tartalmaz. Szerepel benne néhány magyarországi szerző is: *Sashegyi Oszkár* régebbi cikkével az *Acta Historica* 1958-i évfolyamából, *Pálffy Géza* és *Szijártó M. István* tanulmányaikkal Németországban megjelent gyűjteményes kötetekből (2009, 2010, 2011). A hiányokért azonban aligha hibáztathatjuk Philip Steinert, mert azok inkább hazai történetírásunk bezártságát, nyelvi elszigeteltségét tükrözik, amiből – néhány fiatal kutató révén – csak az utóbbi években kezdett kilábalni.

Befejezésül mégis hadd utaljak egy olyan részletre, amelyet bármely hazai olvasó különös érdeklődéssel kísérhet, s ez a II. József által Bécsbe vitétt stájer hercegi kalap Grácba való visszavitelének ügye (IV. fejezet). Ez a fejedelmi jelkép, amelyet egyébként a XV. század vége óta nem használtak az új uralkodók beiktatásakor, s messze nem volt olyan eszmei jelentősége, mint a magyar Szent Koronának, 1790-ben mégis a stájer rendek figyelmének középpontjába került. Ezzel akarták kifejezni tartományuk régi szuverenitását. Visszafogadására természetesen nagy ünnepség keretében került sor. (A szerző fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a kalap – többszöri restaurálás után – ma Ljubljánában, a Szlovén Köztársaság Nemzeti Múzeumában van kiállítva.)

A 600 lap terjedelmű munka, a hatalmas anyaggyűjtés, de akár maga a megírás is, rengeteg időt és feltétlen áldozatot követelt a szerzőtől, akinek lelkileg is közel kellett kerülnie témájához. Persze rokonszenve megoszlan látszik a belső-ausztriai rendek és a két Habsburg uralkodó között. Az örökösödési háborút ismertető fejezetet (II.) azzal vezeti be, hogy Mária Terézia – a későbbi Erzsébet királyné, „Sissy” mögött – kétségtelenül az uralkodó család második legnépszerűbb nőtagja. A monarchia érdekében hozott intézkedései erre mindenképpen méltóvá is teszik. Mégsem állja meg, hogy II. József erőfeszítéseinek ismertetése közben meg ne jegyezze, hogy mennyire méltatlan a történetíróktól, hogy a császár folytonos kritikájával szemben Mária Terézia rendszerint csak elismerést kap (62. o.). A hazai olvasó számára furecsának tűnhetnek azok a megállapítások is, amelyek – a német–osztrák történetírás fő vonulatával szemben – a konfliktusokban a rendi álláspontnak fogják pártját, a központosító bécsi kormányzattal szemben.

Bár könnyű olvasmánynak aligha lenne ajánlható, Philip Steiner könyvében a tereziánus és a józsefi kormányzat, valamint a belső-ausztriai tartományok rendjeinek konfliktusa olyan részletes ismertetést kap, amely akár a bécsi politika, akár a többi ország és tartomány ellentmondásainak megértéséhez is hasznos támpontot nyújthat. Így feltétlenül hasznára válhat nemcsak a korszak minden magyarországi kutatójának, hanem azoknak is, akik az ott szereplő reformtörekvések előzményeit vagy következményeit szeretnék jobban megérteni, és olvasóikkal megértetni.

Philip Steiner: Die Landstände in Steiermark, Kärnten und Krain und die Josephinischen Reformen. Bedrohungskommunikation angesichts konkurrierender Ordnungsvorstellungen (1789–1792) [Tartományi rendek Stájerországban, Karintiában, Krajnában és a jozefinus reformok – Fenyegettségi kommunikáció tekintettel a rivalizáló rendszer-elképzelésekre (1789–1790)] Aschendorff Verlag, Münster 2017. 607 o. ISBN-978-3-402-13221-0

Ifj. Barta János

A császár éremtára

Európa-szerte fellendültek a numizmatikai gyűjteménytörténeti kutatások. Közismert tény, hogy az éremgyűjtemények a legrégebbi muzeális közgyűjtemények közé tartoznak, így-egy éremtár esetében akár félévezredes történetről is beszélhetünk. A témánk szempontjából kiemelten fontos bécsi gyűjtemény gyökerei például a XVI. századig nyúlnak vissza: I. Ferdinánd (1526–1564) ugyanis a maga korábban jelentős kollekcióval rendelkezett, amelynek sorsát szívén hordozta, és ebben a szellemben hagyta utódára, II. Miksa császárra (1564–1576).

Mielőtt részletesebben megismerkednénk a jelenleg már a bécsi *Kunsthistorisches Museum*ba tagolt, egykori császári *Münzkabinett* törtérijával, annak is XVIII. századi szakaszával, érdemes megemlíteni, hogy a magyar numizmatika időben felismerte a nemzetközi trendet, és elkészültek a jelentősebb – XVIII. századi eredetű – gyűjteményeink vonatkozásában az újabb történeti összefoglalások: így az Eötvös Loránd Tudományegyetem (az éremgyűjtemény alapításának éve: 1753), a Pannonhalmi Főapátság (az éremgyűjtemény alapításának éve: 1775) és a Magyar Nemzeti Múzeum (alapítás éve: 1802) éremtáiról rendelkezünk modern feldolgozásokkal.¹ Sajnálatosan, egy jóval későbbi (XX. századi) alapítású, de kiemelkedő fontosságú kollekció – a Magyar

1 Gyöngyössy Márton – Mészáros Orsolya – Tóth Csaba: Az Intézet és az Éremgyűjtemény története / The History of the Institute and the Numismatic Collection. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézetének Éremgyűjteménye. Numismatic Collection of the Eötvös Loránd University Faculty of Humanities Institute of Archaeological Sciences. Szerk. Gyöngyössy Márton – Mészáros Orsolya. ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest, 2010. 9–29., Gyöngyössy Márton: A Pannonhalmi Bencés Főapátság éremgyűjteménye. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. 1–2. Szerk. Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Új és Legújabbkori Történeti Tanácskének sorozata 7.) Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Budapest, 2012. 941–946., Pallos Lajos: Az Éremtár. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 223–275.

Nemzeti Bank Bankjegy- és Éremgyűjteménye – vonatkozásában nincs tudományos publikáció.²

Számunkra, magyaroknak talán kicsit nehéz megérteni, hogy miért jelentősebb, mitől más a bécsi numizmatikai gyűjtemény, mint a hazaiak. A különbség az alapítás óta meglévő univerzalizmusban (mai szóval: egyetemes gyűjtőkörben) keresendő: míg az említett magyar gyűjtemények összbirodalmi szempontból tartományi (értsd: „nemzeti”) jelentőségűek, gyűjtőkörűek és gyűjtőterületűek voltak (tehát Bécsből nézve a „*Provinzialpatriotismus*” szemléletének megfelelően a „tartománnyal”, annak múltjával kapcsolatos éremanyagot gyűjtötték), a bécsi, központi gyűjtemény a teljességre törekedett.³ Ez az univerzalizmus eredményezte azt, hogy a magyar középkor numizmatikai emlékeinek kutatója nem elégedhet meg pusztán a hazai gyűjtemények kutatásával: a bécsi anyag nélkül nincs magyar pénztörténet.⁴

Az éremgyűjteményekre az újkorban gyakran a latin '*numophylacium*' (vagy: '*numophilacium*') szót alkalmazták, nemcsak a bécsi császári éremtárát, hanem a budai (majd pesti) királyi egyetem éremgyűjteményét is így nevezték, például a Ratio Educationisban.⁵ A császár gyűjteményét a kortársak röviden csak *Numophylacium Imperatoris*-ként említették.

Numophylacium Imperatoris

A bemutatandó kötet szerzői (*Elisabeth Hassmann* és *Heinz Winter*) a császári éremtár XVIII. századi történetének monografikus és szépen illusztrált feldolgozására vállalkoztak. A XVIII. század a bécsi *Münzkabinett* fényes korszaka volt, hiszen VI. Károly (1711–1740) és Lotharingiai **Ferenc (1745–1765)** császárok kollekcióinak egyesítésével ekkor jött létre a

2 Az MNB Bankjegy- és Éremgyűjteménye tekintetében eddig egy ismeretterjesztő füzet jelent meg: Garami Erika: A Magyar Nemzeti Bank Bankjegy- és Éremgyűjteménye. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, 2000.

3 Lásd: Marosi Ernő: Magyar Nemzeti Múzeum, nemzeti múzeumok. Múzeumcafé 10. (2016: 2. szám / 52. szám, 2016. május–június) 80., 83–84.

4 Lásd: Márton Gyöngyössi – Heinz Winter: Münzen und Medaillen des ungarischen Mittelalters. 1000–1526. Herausgegeben von Michael Alram und Heinz Winter. (Sammlungskataloge des Kunsthistorischen Museums Band 4. / Münzkabinett. Kataloge der mittelalterlichen Münzen und Medaillen) Kunsthistorisches Museum, Wien, 2007.

5 '*numophilacium*': „*Locus, ubi numi antiqui custodiuntur*”: Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Jussu et auxiliis Academiae Litterarum Hungaricae condidit Antonius Bartal socius ascriptus Academiae Litterarum Hungaricae. B. G. Teubner – Franklin Társulat, Lipcse – Budapest, 1901. (reprint: Budapest, 1983.) 446. Ezzel szemben a '*numothesca*' inkább az éremgyűjtemény elhelyezésére alkalmas szekrényt jelölte: „*arca ad numos conservandos destinata*”: uo. 446.

Kunsthistorisches Museum mai Éremtárának törzsgyűjteménye. Talán ez is indokolta, hogy korabeli történetét már a XIX. században elkezdték feldolgozni: akkori igazgatója, Johann Ritter von Bergmann (1796–1872) átnézte a rendelkezésre álló iratanyagot, majd több közleményben közölte és értékelte azt.

A Kunsthistorisches Museum éremtára háromszáz éves történetének legmozgalmasabb időszaka a XVIII. századra esik. Az önálló császári éremgyűjtemény 1712/1714-ben jött létre, ezt megelőzően az éremanyagot különböző gyűjteményekben őrizték és gondozták; mindazonáltal külön igazgató által irányított egységes és önálló pénzérme- és emlékérem-gyűjteményről csak 1798 óta beszélhetünk; azonban ekkorra ide tartoztak az egyéb régiségek is, ezért a XIX. században már egyenesen érem- és régiség-tárnak (*Münz- und Antikenkabinett*) nevezték.

A XVIII. században a bécsi udvari gyűjtemények jelentősége megnőtt, részben annak is köszönhetően, hogy az uralkodóház ezekben saját nagyszerűségének nagyközönség elé tárható bizonyítékát, jelét látta. Mindez együtt járt a tudományos szemlélet előtérbe kerülésével, amiben komoly szerepet játszott a császári régiségfelügyelő, Carl Gustav Heraeus (1671–1725). A Heraeus által 1711–1719 között vezetett kézirat (*Journal oder Hand-Buch*) a gyűjtemény történetének egyik legfontosabb korai forrása. Kedvezően hatott az is, hogy míg VI. Károly és Lotharingiai Ferenc császárok maguk ismert éremgyűjtők voltak, így fontosnak tartották a gyűjteményi munkát, addig Mária Terézia (1740–1780) és II. József (1780–1790), bár különösebben nem érdeklődtek az érmeik iránt, de a császári kollekciókat nagyra tartották, a gyűjteményi anyagok publikációját szorgalmazták, és látogathatóságukat a nagyközönségnek biztosították. A numizmatikai gyűjtemény tudományos intézménnyé azonban csak Joseph Hilarius Eckhel (1737–1798) igazgatósága alatt vált (1774-től), időközben ugyanis a gyűjteményi munkát már nem felügyelő, hanem igazgató vezette. Eckhel megbízatása az ókori részre vonatkozott; vitathatatlan érdeme, hogy az ókori numizmatikát valódi tudománnyá tette, és a bécsi egyetemen tanította is. Szintén a nevéhez köthető annak a rendelkezésnek a megújítása, amely a talált régi pénzsekkel kapcsolatos beszolgáltatási kötelezettséget előírta.

Az éremgyűjtemény XVIII. századi történetének írott forrásai meglehetősen szórványosak. A *Münzkabinett* ugyanis – a császári művészeti és természettudományos gyűjteményekkel együtt – a főkamrás irányítása alatt állt, így az iratanyag elvben a főkamrási hivatalban keletkezett. A század első feléből szinte alig valamilyen irat maradt fenn, 1723 és 1773 között pedig egyetlenegy aktát sem ismerünk, részben azért, mert az időszak jelentős

résében nem volt a gyűjteménynek kinevezett felügyelője. Eckhel igazgatói kinevezését követően az éremtár ügyeiben ismét keletkeztek akták, de a XIX. század elejéig csak szórványosan, így a *Münzkabinett* története leginkább tudományos közleményekből és udvari schematizmusokból állítható össze. Ráadásul az 1875-ös nagy újraeltározás során, amelynek egyik célja az állami és a császári magántulajdon elválasztása volt, alapvetően változott meg a gyűjtemény struktúrája. Mivel a proveniencia kérdését ekkor egyáltalán nem vizsgálták, így az ezzel kapcsolatos információkat figyelmen kívül hagyták, ezek jórészt el is vesztek az utókor számára. Sokáig virágzott az a gyakorlat is, hogy egy-egy darabot – a típusazonosság figyelembe vételével – időnként jobb állapotúra vagy minőségűre cseréltek; mindezt úgy, hogy az eredeti leltári számot megtartották. Ezáltal az egyes darabok esetében leginkább csak típusazonosságról beszélhetünk, mert korántsem biztos, hogy a régi leltári szám alatt az „eredeti” darabot találjuk. Mindezek következtében csak típusok tekintetében tudjuk teljes bizonyossággal a XVIII. századi gyűjteményt rekonstruálni.

A Münzkabinett XVIII. századi története

I. József császár (1705–1711) idején már több, párhuzamos császári éremgyűjtemény létezett. A császártól kapta megbízatását Heraeus a császári *Kunstammer* kebelében felgyülemllett érem- és régiséggyűjtemény kezelésére. Ezt az egyesített műtárgy-anyagot (*Cimeliarium Imperiale Vindobonense*) egyébként 1656/57-ben helyezték el a Stallburgban, vagy ahogy később nevezték a nagy kincstárban. Az itt található érméket Heraeus átválogatta és osztályozta: 1558 aranyérmét éremtároló polcokon helyezett el. Azonban az önálló éremgyűjtemény megalapításához szükséges és kívánatos döntés ekkor még nem született meg. Ráadásul a *Hofbibliothek* is komoly numizmatikai anyagot őrzött: az I. Ferdinánd által II. Miksára hagyott gyűjteményt, amely 1555/56-ban már körülbelül 1500 ókori pénzből állt,⁶ száz évvel később viszont a gyűjtemény nagysága elérte a 16 ezer darabot: a gyarapodás a további vásárlásoknak és az ide beszolgáltatott éremleleteknek köszönhetően ezt követően sem állt le. VI. Károly császár lelkes éremgyűjtőnek számított, alapgyűjteményét Spanyolországból hozta vissza, ezért nevezték azt *Spanisches Cabinet*-nek. Az általa tervezett nagy császári éremgyűjteménynek (*Numophylacium Carolinum*) ez az anyag lett alapja (ezt egyébként négy könyvszerű tárolóegységbe – ezeket *codex*

⁶ Ehhez lásd: Holzmair, Eduard: Das wiedergefundene Inventar der Münzsammlung Ferdinands I. Numismatische Zeitschrift 79. 1961. 79–89.

aureus-nak nevezték – helyezték el). Az előbb említettek mellett volt még egy jelentős éremgyűjtemény: ezt Tirolban, az ambrasi kastélyban őrizték. A *Kunstkammer* érmeit bevonták a gyűjteménykialakítás folyamatába, de az udvari könyvtárban (*Hofbibliothek*) őrzött anyag ekkor még érintetlenül maradt. Egyidejűleg a császár elrendelte az ambrasi gyűjtemény újrendezését is. Ezt a feladatot szintén Heraeus kapta, aki rögtön ki is válogatta a bécsi gyűjtemény számára szánt darabokat. Heraeus működése során a bécsi császári éremgyűjtemény teljes anyaga már meghaladta az 50 ezer darabot, ebben egyaránt szerepeltek ókori, középkori és újkori pénzérmekek, valamint természetesen emlékérmek is. A legszebb érmeiket (*Hand-Cabinet*) a Hofburg Lipót-szárnyában, a *Billard*-nak nevezett szobában helyezték el: ide vonult vissza időről-időre a császár, hogy hódoljon a műzsáknak. Ismeretlen okokból (a későbbi, de forráshivatkozás nélküli irodalom szerint egy hivatalos tartozását az éremgyűjtemény anyagából „rendezte”) 1721 tavaszán Heraeus átadta a gyűjteményt a kincstárnoknak és két segédjének. Mivel az anyagról nem volt teljes körű leltár, ezért az átadás-átvétel folyamata hosszadalmas volt, és több lépcsőben zajlott le. Heraeus utóda Johann Baptist Banaglia (1672/73–1730) lett. Nevéhez fűződik a gyűjtemény első, teljesnek tekinthető leltára: az öt kötetes kéziratot ma is a bécsi Nemzeti Könyvtár őrzi. Működése kezdetekor a kollekció őrzési helye a *Billard* volt, de az időközben a numizmatikától elforduló császár már nem töltötte itt idejét, ezért az udvari könyvtár új épületének elkészülte után Banaglia vezényelhette le az új őrzési helyre költöztetést. Szintén ekkor fejeződött be a Stallburg emlékérmeket bemutató saroktermének (*Medaillenzimmer*) művészi kialakítása is: a falakon nemcsak emlékérmeket helyeztek el, hanem festményeket is, az összhatást pedig szobrokkal egészítették ki.

Mária Terézia nem érdeklődött a numizmatika iránt, így nem kívánt külön éremszobát, ezért a *Billard*-nak nevezett termet rendelkezésére kiürítették, és a teljes numizmatikai anyagot a Schweizer Hofban 1747/1750 között kialakított Kincstárban egyesítették, bár a Stallburgban berendezett éremszoba a kiállítással még sokáig megmaradt. Mária Terézia idején a különböző gyűjtemények egységes vezetésére létrehoztak egy főigazgatói tisztséget, amelyet 1748-tól Joseph Angelus de France (1691–1761) töltött be. Működése során, 1755-ben jelent meg az éremgyűjtemény ókori részének két kötetes katalógusa (*Numismata Cimelii Caesarei Regii Austriaci Vindobonensis*), amelynek – a műben nem nevesített – szerzői vélhetőleg *Erasmus Froelich* (1700–1758), *Valentin Jameray Duval* (1695–1775) és *Joseph Khell* (1714–1772) voltak, ám egyikük sem volt hivatalosan az Éremtár alkalmazottja; Duval például a császár magánalkalmazottjaként kapott a

feladatra megbízást. 1756-ban jelent meg Ferenc császár gyűjteményének első katalógusa, az ezüstpénzeket bemutató két kötetes munka (*Monnoies en argent, qui composent une des differentes parties du cabinet de S. M. l'Empereur...*), amelyet 1759-ben követett a „modern” aranyak katalógusa (*Monnoies en or, qui composent une des differentes parties du cabinet de S. M. l'Empereur...*). Megjegyzendő, hogy a császár magángyűjteménye többek között úgy jött létre, hogy a császári gyűjteményből kiválogatták az újkori érméket, és átszállították a mütárgyakat a császári lakosztály közelében (a Hofburg Lipót-szárnyában) kialakított gyűjteményi szobába (ez történt egyébként az ambrasi kastélyban őrzött újkori érmekkel is). A katalógusokból nagyívű gyűjtemény képe rajzolódik ki, ám sajnálatosan a darabszám nem ismeretes. Bár a császári magángyűjteményi helyiségről több leírást ismerünk, a képi ábrázolások megtévesztőek, anakronisztikusak (jórészt annak köszönhetően, hogy azok a császár halála után készültek), bár a helyzet, ahogy Lotharingiai Ferenc gyűjteményőrei között tölti az időt mindenképpen jellemzőnek mondható (ez látható például Franz Messmer/Moesmer és Jakob Kohl 1773-ban befejezett festményén, amely jelenleg a bécsi Természettudományi Múzeum lépcsőházában tekinthető meg).

Lotharingiai Ferenc halálakor a Hofburgban három helyen őriztek éremgyűjteményt: VI. Károly gyűjteményét (*Numophylacium Carolino-Austriacum*) a Hofbibliothek keretein belül, Ferenc császár magángyűjteményét (*Numophylacium Imperatoris Francisci*) a Lipót szárnyban, a császári lakosztályoknál, míg továbbra is látogatható volt a VI. Károly idején berendezett éremszoba (*Medaillenzimmer*) a Stallburgban. Hozzá kell tenni, hogy jelentős éremanyag maradt az ambrasi kastélyban. II. József utasítást adott a gyűjtemények egyesítésére, így a császári magángyűjteményt visszatagolták az udvari könyvtárban őrzött anyagba. A folyamat 1765/66-ban zajlott le, 1767-ben már a teljes gyűjteményt új helyen (*Augustinergang*), két teremben helyezték el. A gyűjtemény finanszírozása továbbra sem volt megoldott: a fenntartást Mária Terézia a biztos apanázs helyett a duplumok beolvasztásából/értékesítéséből kívánta fedezni. Ráadásul a költségek tekintetében sokszor az utófinanszírozás volt jellemző, így a személyzetnek kellett megelőlegeznie az összegeket, majd elszámolás készítése után a kifizetés megtérítését igényelheték a kincstártól. Mária Terézia halála után a duplumokból felhalmozott vagyont már tőkének tekintették, így a gyűjtemény csak annak kamataira tarthatott igényt. A teljes anyag időközben megközelítette az 50 ezer darabot (1766). 1772-ben az uralkodónő rendelkezésének megfelelően a különböző császári gyűjteményekben profiltisztítást hajtottak végre, ez

azonban az ókori és újkori részre tagolt éremgyűjteményt nem érintette, mivel nem voltak profilidegen tárgyaik. Mária Terézia azzal is hozzájárult a gyűjtemény gyarapodásához, hogy a Jezsuita-rend feloszlatása (1773) után a Theresianumban őrzött, Karl Granelli (1671–1739) jezsuita által alapított éremgyűjteményt a császári gyűjteményhez rendelte, annak kézikönyvtárával együtt.⁷ Fontos fordulópontra volt az is, hogy a gyűjtemény két része élére igazgatók kerültek: az ókori rész igazgatója Joseph Hilarius Eckhel (1737–1798), az újkori részé pedig Jean/Johann Verot (1714/1715 vagy 1718/1719–1786) lett, főigazgatóként rövid ideig még Duval felügyelte a két éremtárat. Eckhel rövidesen professzori kinevezést is kapott a bécsi egyetemen. Az igazgatók érdemi döntéseket nem hozhattak, mert arra csak a felügyeleti szerv, a főkamerasi hivatal (illetve rövid ideig a főudvarmesteri hivatal) volt jogosult – hogy a felettesek mennyire szóltak bele a szakmai munkába, források hiányában, nem állapítható meg. Eckhel – időrendi és földrajzi elv alapján – újrarendezte az ókori részleget, és újabb katalógusköteteket jelentetett meg (*Catalogus Musei Caesarei Vindobonensis Numorum Veterum...*). További gyűjteményrészeket is át kellett vennie a Schatzkammer állományból, például az antik gemmákat. Sőt, az ambrasi kastélyban őrzött teljes gyűjteményt (nemcsak a gemmákat, hanem az érmeket is) összepakolták, és Bécsbe szállították. Az uralkodó fontosnak tartotta az újkori rész katalógusainak „felfrissítését” is. Erre a munkára Adauctus Voigt (1733–1787) piarista szerzetest, a Hofbibliothek munkatársát szemelték ki, ő azonban hamar összetűzésbe került Eckhellel és Verot-val. Az újkori gyűjtemény egy korabeli jelentés szerint 1781-ben már meghaladta a 100 ezres darabszámot. (a kutatás megállapítása alapján ez a szám túlzó, a valóság 30 ezer körüli darabszám lehetett). II. József – édesanyjával ellentétben – nem járult hozzá egész gyűjtemények megvásárlásához, inkább csak gyűjteményrészeket, egyes darabokat vásároltak, figyelemmel a császári gyűjtemény hiányaira. Fontos gyarapodási forrást jelentett viszont a feloszlatott kolostorok gyűjteményeinek megszerzése (például a csehországi Doksany Premontrei Prépostsága, a stájerországi St. Lambrecht Bencés Apátsága esetében ismeretes jelentősebb darabszámú anyag).⁸ Eckhel felhívta a császár figyelmét az éremleletek

7 A nagyszombati egyetem éremgyűjteménye is úgy jött létre, hogy Mária Terézia a nagyszombati jezsuita rendház különböző gyűjteményeit az egyetemnek adatta át: Gyöngyössi Márton – Mészáros Orsolya – Tóth Csaba: Az Intézet és az Éremgyűjtemény története i. m. 10–17.

8 A kiadvány nem említi, de tudható, hogy a Pannonhalmi Bencés Főapátság akkori éremgyűjteményének egyes darabjai is a császári éremtárba kerültek: Gyöngyössi Márton: A Pannonhalmi Bencés Főapátság éremgyűjteménye i. m. 941.

jelentőségére, például az erdélyi leletekére, hiszen a korabeli gyakorlat az volt, hogy az így talált nemesfém-pénzeket beolvasztották, hogy a találót illető harmadot ki tudják fizetni.⁹ Eckhel hangsúlyozta az így lelt érmék tudományos jelentőségét, és ezért javasolta ezekre az esetekre találói díj kifizetését, és az érdekesebb érmék éremtár számára történő kiválogatását. 1783-ban az újkori rész új (másod)igazgatót kapott Franz Neumann (1744–1816) személyében, aki energikusan gyűjteményfejlesztési elképzeléseket fogalmazott meg, ezzel kapcsolatban még Brukenthal Sámuellel is levelezett (jelezve a gyűjtemény magyar és erdélyi érmékben tapasztalható hiányait). 1782-ben Lotharingiai Károly Sándor herceg (1712–1780) hagyatékából antik gyűjteményét vásárolták meg. Császári utasításra 1785-ben a *Münzkabinett* jelentős anyagot adott át az újonnan alapított lemergi egyetemnek: 349 ezüstérmét és egy réz emlékérmét az újkori és 6541 érmét az antik gyűjteményből. Eckhel tudományos munkásságának még egy fontos, külön kiemelendő darabja egy numizmatikai kézikönyv, amelyet a császár kívánságára írt meg (később több nyelvre lefordították) és 1786-ban (vagy 1787-ben) adott ki (*Kurzgefaßte Anfangsgründe zur alten Numismatik*), latin változata viszont Pesten jelent meg 1799-ben. Eckhelt 1789-ben a bécsi egyetem bölcsészeti karának dékánjává választották, de még ebben az évben, tudományos kötelezettségei teljesítése érdekében kérte felmentését.

A II. József halálával bekövetkező uralkodóváltással az éremtár új patrónust kapott. Az új uralkodó, II. Lipót császár (1790–1792) ugyanis személyesen ismerte Eckhelt. Az Éremtár rövidesen újabb helyiségeket kapott, így az elhelyezés kényelmesebbé vált: ez különösen a szakkönyvtár használatát könnyítette meg. 1792-ben jelent meg Eckhel főművének (*Doctrina numorum veterum*) első kötete, már I. Ferenc császárnak (1792–1835) ajánlva; az utolsó, nyolcadik kötet pedig 1798-ban került ki a nyomdából. Ebben az évben halt meg Eckhel – egyetemi feladatait először Johann Nepomuk Gruber (1776–1811), majd gyűjteményőri állásával együtt Neumann vette át. Kedvéért nemcsak a két éremgyűjteményt egyesítették, de rövidesen megkapta a régiségtár vezetését is. Az új igazgató vezetése alatt létrejött az egységes érem- és régiségtár. Neumann működése alatt került a gyűjteménybe a Kárpát-medence népvándorlás kori múltjának legkiemelkedőbb lelete: nagyszentmiklósi kincs.¹⁰

9 Gyöngyössi Márton: A kincstalálástól az ásatásig. A régészeti feltárási jog története és hatályos szabályozása Magyarországon. Marton Opitz Kiadó, Budapest, 2016. 20–24.

10 Gyöngyössi Márton: A kincstalálástól az ásatásig i. m. 193–195.

A Stallburgtól az Augustinergangig

A feldolgozás utolsó fejezete az éremtár elhelyezésének változásait veszi még egyszer szemügyre. A kezdetekben a gyűjteménynek a Stallburg adott otthont, ahogy a művészeti gyűjteményeknek (*Kunstkammer*), a kincstárnak (*Schatzkammer*) és a képtárnak (*Pinakothek*) is. Amikor az éremgyűjtő hírében álló császár, VI. Károly új éremtár kialakításáról rendelkezett, gyűjteményét a Hofburg Lipót-szárnyában, a *Billard*-nak nevezett teremben helyezték el. Mindeközben az éremanyag többi részét az udvari könyvtárban (*Hofbibliothek*) őrizték. Utóbbi helyen már lehetőség nyílt az anyag kiállításszerű bemutatására és látogatók fogadására is. Mária Terézia idején ez a Stallburgban kialakított éremszoba (*Medaillenzimmer*) továbbra is fennmaradt, viszont az éremanyag többi részét egyesítették és a kincstárban (*k. k. Schatzkammer*) helyezték el (1747/1750). Az éremtár önálló, szép termet kapott (ma: Geistliche Schatzkammer, Raum II), amelynek korabeli képét Salomon Kleiner metszetéről (1754) ismerjük (nagy szomorúságunkra az éremtár későbbi termeiről, egészen a Kunsthistorisches Museum épületébe történt költözéséig (1891), nem ismerünk semmilyen ábrázolást). Mindeközben Lotharingiai Ferenc a saját gyűjteményének a császári lakosztályok mellett önálló elhelyezést alakíttatott ki, halála után azonban ennek a kollekciónak az anyagát (újra)egyesítették a császári éremtárral: a teljes anyagot, a természettudományi gyűjteményekkel együtt új helyre, a Hofburg *Augustinergang*-nak nevezet épületrészébe költöztették át. Az *Augustinergang* eredetileg azért épült, hogy az uralkodóház tagjai zárt folyosón jussanak el az Ágostonosok templomába; ez az azóta már lebontott szárny a *Hofbibliothek* díszterme mögött, a bástyafalon húzódott. Az elhelyezés egyfajta múzeumépületként már tudatosan azt a célt szolgálta, hogy a nagyközönség is látogathassa a császári gyűjteményeket. Az éremtári termekbe új – elegáns és praktikus – éremtároló szekrényeket készítettek, ezek a szekrények őrzik ma is a Kunsthistorisches Museumban a gyűjtemény jelentős részét. A költözéssel és a berendezéssel lezáródott a császári éremtár nagy korszaka, létrejött Európa egyik legjelentősebb numizmatikai gyűjteménye.

A kötet nagy értékeként könyvelhetjük el, hogy több, nagy alapossággal összeállított függelék kíséri. Az első ilyen egy dokumentumgyűjtemény, amelyben a Münzkabinett XVIII. századi történetének fontos írásos forrásait tanulmányozhatjuk. A következő függelékben a kötet szerzői vázlatosan, időrendben állították össze az éremtár XVIII. századi történetét (személyzet, gyűjteménynagyság, eseménytörténet). Az ezt követő – archontológiai

– fejezet a gyűjteményőrökre vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazza. A monográfiát a további kutatómunka javát szolgáló segédletek zárják: a kiadatlan és kiadott források felsorolása és a bőséges, 1800 után megjelent irodalmat felvonultató jegyzék. A kötet legvégén található személy- és helynévmutató nagyban segíti használhatóságát, így ez a könyv minden bizonnyal az elkövetkező év(tized)ek egyik példaértékű gyűjteménytörténeti alpmunkája lesz.

Hassmann, Elisabeth – Winter, Heinz: Numophylacium Imperatoris (*A császár éremtára*). Das Wiener Münzkabinett im 18. Jahrhundert. (Schriften des Kunsthistorischen Museums Band 14.) Kunsthistorisches Museum – Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2016. 253 o., illusztrációk. ISBN 978-3-7001-7841-5

Gyöngyössy Márton

Trónutódlás a kora-újkorai Kelet-Közép-Európában

Felicia Roşunak, a Leiden Egyetem fiatal tanárának könyve alapvetően a szerző Georgetown University-n megvédett Ph. D. disszertációján alapul, amit azonban jelentősen átdolgozott, figyelembe véve azon szempontokat és észrevételeket, amelyek a kézirat 2016-os krakkói vitáján merültek fel egy szimpózium keretében.

A szerző tiszteletet parancsoló levéltári, illetve kiadott forrásanyagot valamint szakirodalmat dolgozott fel: a magyar, lengyel, romániai levéltárak forrásai mellett többek közt Velence, Párizs archívumai sem kerültek el a figyelmét. A sokszínűség a felhasznált szakirodalom terén szintén megmutatkozik, amelyben az érintett térség nyelvein írt feldolgozások mellett és az angolon túl, más világnyelveken megjelent munkák is helyet kaptak.

„*A királyok és fejedelmek más népeknél az örökletesség jogán és természetes utódlás révén lesznek uralkodók, míg nálunk nem születnek, hanem a nemesség közös szavata alapján választatnak meg.*” Ezt az 1572-ből származó véleményt választotta könyve mottójául a szerző, megadva ezáltal, a címmel összhangban, az írás lényegét képező problematikát, amit aztán különböző szempontok mentén, európai összefüggésbe ágyazva elemez.

Az 1570-es, 1580-as évek Európájában a monarchiák trónutódlási problémákkal küszködtek, illetve ilyen kríziseket éltek át, amelyek részben dinasztikus okokból (pl. a Jagelló dinasztia kihalása – 1572), részben pedig abból fakadtak, hogy a sok esetben vallási színezetű ellenállási elméletek megkérdőjelezték az uralkodók legitimitációját. Ez utóbbi (dinasztikus szempontból) szélsőséges példáját Németalföld északi tartományai, az utrechti unióba törmörülő Egyesült Tartományok (1579) produkálták: miután nem találtak maguknak uralkodót, a spanyol koronától történt elszakadás után köztársasággá váltak (1581).

Az utódlás különböző, letisztult módjainak bevezetése – úgymint a *dinasztikus elv kiiktatása* (legalábbis elméletben mint az iménti példában), az *örökletesség elvének konkretizálása* (trónöröklési törvény által), továbbá a szó szoros értelmében vett *választómonarchia* – mögött az a közös törekvés

állt, hogy mindegyik megoldás valamilyen „jogi kodifikáció” létrehozásra irányult. A legtöbb esetben ugyanis az volt a helyzet a koraujkori monarchiákban, hogy az *öröklés* és a *választás* évszázadokon át sokkal inkább egymást kiegészítő, mintsem kizáró elvek voltak Európa-szerte: azaz a választást egy-egy meghatározott dinasztiára korlátozták. Ilyen volt például Dánia esete (1665 előtt), vagy éppen a vizsgálat tárgyát képező középkori Lengyelorszáé. A szerző arra keresi a választ, hogy miért és hogyan változott meg a választás fogalma az elemzés tárgyát képező két politikai közösségben, amelyek késő-középkori politikai kultúrájában már erőteljesen jelen volt (mind magyar, mind lengyel részről) a választás elve.

Ami miatt az Erdélyi Fejedelemségben és a Lengyel–Litván Államközösségben (ezt célszerű használni az 1569-es lublini reálunió utáni politikai képződmény megnevezésként) a választás elve különleges figyelmet érdemel a címben jelzett időszakban, az abban rejlik, hogy itt *elhatárolódtak a dinasztikus elvtől* (mégha ez Erdélyben korlátozottabban érvényesült is a gyakorlatban, mint a vele szomszédos államban); másrészt a *választók is sokkal nagyobb számúak* voltak, mint másutt: különösen igaz volt ez a lengyel-litván unió esetében. Míg a dán királyt kb. 20 tanácsos választotta meg (a velencei dózsét, hogy egy köztársaságot is említsünk pedig 41 elektor), addig az 1571-es erdélyi választáson kb. 200-300-an voltak jelen. Még impozánsabb a másik politikai közösségbeli helyzet, ahol a lengyel és litván nemesség a fejenkénti (viritim) választás jogát kivívván, sokszor több ezres létszámban jelent meg, heteket töltve vitákkal – sőt, sokszor még öltre is mentek a hosszabb interregnumok idején a jelöltekről folytatott vitákban.

Az összehasonlítást, a számos fontos eltérés mellett (pl. Erdély kettős függése) azonban az előbbieken leírtakon túl az is indokolja, érvel Roşu, hogy a két vizsgált államban olyan alkotmányos megoldásokat alkalmaztak, amelyek „mélységükben és nagyságrendjükben különböztek ugyan egymástól”, de közös volt bennük a következő három alapvető dolog: „választott trónok, államilag biztosított vallási pluralizmus, alkotmányos garanciák az ellenállási jogra”.

A szerző az uralkodóválasztásokat a „*kivétel(esség) politikájaként*” (*exceptional politics*) kategorizálja, amely események rendszerint ritkán, hosszú évek, vagy akár évtizedek elteltével fordultak csak elő egy-egy politikai közösség életében, viszont a jelzett időszakban a két vizsgált állam esetében rövid időn belül többször is sor került rájuk: Erdélyben 1571-ben, míg a másik esetben 1573-ban illetve 1575-ben.

A „normál politikának” nevezett eseményekkel szemben az uralkodóválasztások azért érdekesek, érvel a szerző, mert ilyenkor az érdekek és

az elvek fókuszáltabban törtek felszínre, továbbá a „*diskurzív választás*” (*discursive choice*) időszakai voltak, ahol a nyilvános választás miatt a „politikai beszéd és a politikai cselekvés elválszathatatlannal összefonódtak”: „Egy jelöltre történő szavazás azt jelentette, hogy igazolni kellett a választást elvont módon, egyúttal pedig a gyakorlatba is átültetni, élve a hatalommal: a beszéd, tehát egyben cselekvés volt.” Ugyanakkor az elvek, álláspontok megismerésének, népszerűsítésének új dimenziót adott a nyomtatás: az egyes jelöltek mellett, illetve ellenük írt propagandairódlalom tanulmányozása is nélkülözhetetlen volt tehát a szerző számára.

Roşu munkája azért is különösen érdekes, mert kombinálja a *politika felülnézetből*, illetve a *politika alulnézetből* szempontjait. A könyv, a bevezetés után 5 fejezetben járja körül a témát: ebből az első fejezet kronologikus, amely bemutatja a jelzett időszakban Erdély és a Lengyel-Litván Államközösség politikai helyzetét, majd 4 tematikus fejezet következik (váltózó számú és igen informatív alfejezetekkel) a *Konklúzió* előtt, a következő sorrendben: *Kampány*, *Szavazás*, *Szerződés*, *Tekintély*. Ezekből a *Kampány* és a *Szavazás* részletes és érdekes betekintést ad többek közt abba, hogy mit vártak el általánosan a korban és, persze, speciálisan a két vizsgált esetben a trónra igényt tartó jelölttől (pl. életkor vonatkozásában); miként lehetett valaki egyáltalán jelölt a trónra (érdekes, hogy a lengyeleknél bárki, akár az illető megkérdése nélkül is!); vagy éppen mit értettek „közös konszenzus” (*communis consensus*) alatt, és ezt miként lehetett a gyakorlatban megvalósítani. A „közös konszenzus” a lengyel királyválasztáskor nem jelentette azt, amit majd a *liberum veto* kapcsán alkalmaztak: azaz nem kívánta meg a teljes egyhangúságot. A konszenzust a *nemine contradicente*, azaz a „senki ellentmondásával” elv révén oldották meg: ha volt ellenzavazat, akkor ugyanis az ellenzőket rábírták vagy éppen kényszerítették, hogy vonják vissza javaslatukat. (1573-ban napokig, 1575-ben viszont hetekig tartott maga a szavazás.)

A *Tekintély* című fejezet a két állam uralkodójának hatalmi pozícióját tárgyalja bel-és külpolitikai vonatkozásban. E fejezet egyik figyelemre méltó megállapítása az, hogy a szerző szembemegy a hazai történeti irodalomban meglehetősen általános állásponttal, miszerint az oszmánoktól való függés Erdély esetében egyértelműen a vajda/fejedelem pozícióját erősítette. Roşu ezzel szemben úgy véli, hogy az erdélyi rendek és a szultán viszonya „fontosabbnak és tartósabbnak tűnik, mint a vajda és a szultán közti viszony”, amit már Bárthori István esetére is helytállóan gondol. A szultáni megerősítésről pedig úgy vélekedik, hogy az olyan szimbolikus aktus volt, amely bár csökkentette az uralkodó hatalmát a szutánnak való alárendelő-

dás miatt, mégis, „nem bírt különösebb súllyal a vajda belpolitikai hatalma tekintetében”.

Roşu könyve, bár bizonyosan vitát generál, megkerülhetetlen lesz a továbbiakban az erdélyi állam korai történetét kutató szerzők számára: az írás egyik nagy érdeme magyar szempontból, hogy igen színvonalas és részletes betekintést ad angol nyelven Erdély történetének egyik kardinális időszakába. A trónutódlás kérdésében új szempontokat felvető, a patinás Oxford University Press gondozásában megjelent könyv révén Erdély története európai kontextusba ágyazva jelenik meg.

Felicia Roşu: *Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, 1569-1587. (Választómonarchia Erdélyben és a Lengyel–Litván Államközösségben, 1569-1587)* Oxford, Oxford University Press, 2017. 221.o.

Sashalmi Endre

Esszék az oszmán modernizációról

A mai magyar balkán kutatások új, de már befutott generációjának egyik legaktívabb és legsokoldalúbb képviselője, *Demeter Gábor* jegyzi ezt az Oszmán Birodalom modernizációs törekvéseihez kapcsolódó, elsősorban a modernizáció gazdasági-társadalmi vetületére vonatkozó tanulmányokat tartalmazó kötetet. Az oszmán gazdaság integrációja a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe és ezáltal az atlanti világ gazdaságba a 19. századi európai gabonaéhség idején (és utána), továbbá a globális piaci folyamatok begyűrűzése és birodalomra való hatása olyan kulcsfolyamatok, melyek nélkül a birodalom átalakítása, fennmaradása nem érthető meg. Az 'első globalizáció' (régebben imperialista kapitalizmus) hatásai, az 'iparcikket gabonáért' rendszer akadályozták a levantei térség iparfejlődését, melyet a birodalomban az agráriumból kellett finanszírozni (a háborúkkal, adósságokkal, államapparátussal egyetemben). Ez elégedetlenséget szült a túlterhelt termelők-adózók között, miközben a túlzott 'egy lábón állás' kiszolgáltatottá tette az oszmán gazdaságot a külső hatásoknak. Az iparosítás emiatt is kulcskérdés volt, de a világgazdasági rendszerbe perifériaként történő betagozódás tovább szűkítette a birodalom egyébként is limitált mozgásterét és kényszerpályára kényszerítette. A modernizáció lehetőségei, belső forrásai végletesen beszűkültek, miközben egy időben kellett volna végrehajtani a gazdaság, a társadalom és az államapparátus átstrukturálását.

A változások irányának, a reformok sikerességének megítélésénél sok mutatót, gazdasági területet kiválaszthatunk, de az államháztartás helyzetének vagy a kereskedelmi mérlegnek a javulása önmagában semmitmondó: a változások társadalmilag csak akkor válnak elfogadottá, ha széles tömegek is érzékelik helyzetük javulását, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek nem nőnek. Ez legitimitást ad a központi hatalom számára is. A balkáni történetírás kevés kivétellel azon az állásponton van, hogy a reformok szociális szempontból elégtelenek voltak, a jogi és makrostrukturális változások eredményeként sok társadalmi réteg helyzete továbbra sem javult. Ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen, hogy volt makroszintű gazdasági fejlődés, ez

viszont – a fentiek alapján – azt feltételezi, hogy társadalmilag egyenlőtlen volt, és a szociális különbségek nőttek. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy a politikai eliten túl (ez egyértelmű) mely egyéb társadalmi csoportok számára jelentett enyhülést, vagy prosperitást az 1840–1880 közötti időszak, tartható-e az álláspont, hogy a társadalom zöme nem részesült a reformok jótéteményeiből, illetve nőtt vagy csökkent az egyenlőtlenség.

Végül, de nem utolsósorban a struktúrák fenntartásához erőszakszervezetre is szükség van. Az oszmán hadsereg eddig is félelmetes pénznyelő volt, miközben katonailag egyre kevésbé rentábilis. Ez viszont megkérdőjelezte az oktatásra, infrastruktúrára, szociális ellátásra alig, a hadsereg az államháztartási bevételek akár felét is elköltő büdzsé racionalitását. De vajon lehet-e racionalizálni egy erőszakszervezetet úgy, hogy a hatékonyság növekedését várjuk el korlátozott pénzügyi lehetőségek mellett (hiszen a pénz java részét más struktúrák modernizációjára kellett volna fordítani).

Ehhez hasonló kérdéseket vizsgál a négy tematikusan összefüggő tanulmányból álló kötet, melynek fő mondanivalója az, hogy az Oszmán Birodalom túlélését 1840–1880-ban elsősorban a relatív kedvező külgazdasági helyzet, a gabonaár-konjunktúra tette lehetővé, belső forrásokat (pl. termelésnövekedés) ugyanis a Portának csak korlátozott mértékben sikerült mozgósítania. A másik mondanivaló általános érvényű igazságot fogalmaz meg: egy szervesen nem összetartozó (összetartó ideológiák, kovász nélküli, belső törésvonalak által megosztott) entitás is fenntartható gazdasági prosperitás esetén. Mindaddig, míg kedvező a gazdasági helyzet s nem kell kiélezett küzdelmet folytatni a szűkös forrásokért, a társadalmi-kulturális ellentétek háttérben maradnak. Ez azonban kissé leegyszerűsített képlet, mert a szerző figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy Konstantinápolynak éppen megkétszese okán ekkor még nem kellett megküzdenie a nemzeti mozgalmakkal és nacionalizmusokkal az Oszmán Birodalom nagyobb részét kitevő területeken, sőt a balkáni birtokai egy jelentős részén is épp csak éledezték ezek az erők.

A kötet első tanulmánya nagy mennyiségű statisztikai adatot megmozgatva, komparatív módon, más régiókkal való összevetésben azt vizsgálja, milyen peremfeltételek kellettek volna a Balkán-félsziget sikeres iparosításához, s mi az, ami hiányzott ezek közül a félszigeten.

A globális szemléletű, a világgazdasági integráció hatásait kész tényként alkalmazó írásokkal szemben más megközelítést, az alulról építkezés módszerét alkalmazta. Az egyes ipari és agrártevékenységek profitrátájának, beruházási költségeinek, béreinek elemzésével, a dolgozók életminőségének regionális összevetésével vizsgálta az „első globalizáció”, a nemzetközi munkamegosztás kapcsán általános érvényűnek tekintett állítások igazság-

tartalmát, s valós hatásukat kisebb térségekre, és a dezindusztrializáció, a foglalkozási átrétegződés realitását. Következtetései igazságtartalmának kiterjeszhetősége érdekében a szerző a levantei gazdaságból az atlanti gazdaság felé tendáló Balkánt a hasonló helyzetű – de ezt az utat kissé később bejáró – Szíriával vetette össze, illetve (időbeli összevetéssel is élve) az 1840/70 közötti helyzetet a 20. század elejeihez mérte.

A második tanulmány a földesurak, termelőrétegek és városi lakosság társadalmi-gazdasági helyzetének változásával foglalkozik, különböző korok és régiók urbánus közösségeit összevetve, illetve a balkáni és anatóliai városok és falvak jövedelemszintjeit és kiadásait hasonlítva egymáshoz a XIX. század különböző periódusaiban és régióiban. A legfontosabb kérdésfelvetés arra vonatkozott, hogy (1) volt-e gazdasági fejlődés; (2) ez hogyan csapódott le különböző társadalmi rétegeknél; (3) a gazdasági prosperitás össze tudott-e tartani ideológiailag egymással ellentétes érdekű csoportokat. A harmadik fejezet a katonai modernizáció költségeit és hasznát vizsgálja, a szpáhik nyugdíjazásából származó költségek és bevételek statisztikai elemzése alapján (az 1858 utáni földeladásból származó jövedelmek). A vizsgálat kulcskérdése, hogy a sorozásos hadseregre való átállás egyenlege negatív vagy pozitív volt. Végül az utolsó fejezet a folyamatok gazdasági motorjának számító agrárkonjunktúra hatásait elemzi: a makrogazdasági adatok nyújtotta regionális összevetés mellett megpróbál eljutni a termelői szintre (bevétel, kiadás, haszonkulcs, kereskedelmi forgalom) különböző termékek és birtokstruktúrák rentabilitását, valamint a termelőrétegek exportból való részesedését vizsgálva korabeli utazók, statisztikusok adatai alapján (Sax, Kanitz).

Aligha kérdéses, hogy ezeknek az elemeknek az összevetése nem egyszerű feladat, az is borítékolható, hogy sokan más mérőszámok alapján talán eltérő eredményekre jutnának, illetve eleve más kritériumok alapján próbálnák meghatározni a konjunktúra hatásait. Nem kétséges ugyanakkor, hogy a szerző hatalmas adatmennyiséget dolgozott fel és megközelítésével új impulzust ad a Balkán és az Oszmán Birodalom késői szakaszának gazdaságtörténeti kutatásainak. A karcsú kötet izgalmas kérdésekre gyakran meglepő válaszokat kínál egyetértésre, vagy vitatkozásra, de mindenképpen a leírtak továbbgondolására sarkalva az olvasót.

Demeter, Gábor: *Essays on Ottoman Modernization (Esszék az oszmán modernizációról): Industrialization, Welfare, Military Reforms. Publications of the Bulgarian–Hungarian History Commission 2.* Sofia, 2017. 137.

Hornyák Árpád

Mit üzen az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata a XXI. században?

„Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőként teremtett, az embert teremtője olyan elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az élethez és a szabadsághoz, valamint a jog a boldogságra való törekvése”.¹ Nehéz lenne híresebb idézetet és nagyobb jelentőségű dokumentumot találni az Egyesült Államok, s talán a modernkori világ történetében, mint az 1776. július 4-én kihirdetett Függetlenségi Nyilatkozat. Ez a néhány oldalas szöveg valóban sok szempontból megváltoztatta a világot, hiszen az Észak-Amerikában élő brit telepesek innentől kezdve hivatalosan is amerikaiak és függetlennek tekintették magukat. Az 1775-ben megindult függetlenségi háború kimenetele ekkor még igencsak kérdéses volt, hiszen Nagy-Britannia a világ legerősebb gazdasági és katonai hatalma volt a tizennyolcadik század második felében. De kitarással, jó diplomáciai érzékkel, újfajta harcmóddal és számos kisebb-nagyobb egyéb tényező miatt végül az amerikaiaknak sikerült kivívni függetlenségüket, és az Egyesült Államok megkezdte páratlan sikertörténetét a világ színpadán.

A Függetlenségi Nyilatkozat nem csak az amerikaiak legnagyobb becsben tartott nemzetalkotó irata, s a legnagyobb nemzeti ünnepük július 4-e, de egyben a történészek egyik kedvenc kutatási témája. Noha az általános szakmai vélekedés a Függetlenségi Nyilatkozatban az 1787-es Alkotmány alapelemeinek megjelenését véli felismerni (az egyenlőség, a nemzeti szuverenitás, a demokratikus berendezkedés és a korlátozott kormányzat), *Steve Pincus* újra megvizsgálta a Nyilatkozathoz vezető utat, és új következtetésre jutott.² Szerin-

1 Thomas Jefferson, „Függetlenségi Nyilatkozat”, idézi Bödy Pál és Urbán Aladár (szerk): *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2001, 112. o.

2 Steve Pincus a Harvard Egyetemen szerzett diplomát 1990-ben, jelenleg a Yale Egyetem történész oktatója, aki elsősorban a XVII. és XVIII. századi Észak-Atlanti-óceán két oldalán található országok történetét kutatja. Számos munka szerzője, amelyek közül kiemelkedik *Protestantism and Patriotism: Ideologies and the Making of English Foreign Policy, 1650–1668* (Cambridge University Press, 1996) című könyve.

te ugyanis az Alapító Atyák (azok az amerikai politikai vezetők, akik a második Kontinentális Kongresszus tagjai voltak a függetlenségi háború idején) nagyon is a brit birodalom politikai reformszárnyával (a „patrióta Whig”-ekkel) értettek egyet, és észak-amerikai jólétük fennmaradásához ennek a reformpolitikának a megvalósulását remélték, s nem gondolkodtak elszakadásban még a függetlenségi háborút közvetlenül megelőző években sem.

De miben is állt ez az említett reformvonalat? Ennek elsősorban gazdaságpolitikai alapja volt. Az érvrendszer az volt, hogy a fogyasztás a gazdaság felfutásának motorja, s ilyen szempontból az amerikai gyarmatok nagyon fontos szerepet tölthettek be. Ott ugyanis az európai anyaországhoz viszonyítva magasabb volt az életszínvonal, jobban kerestek és éltek az emberek, és pontosan ezért többet is tudtak brit termékekre fordítani, és így járultak hozzá a brit gazdaság és gazdagság növekedéséhez. Számukra a rabszolgaság nem volt gazdaságilag kifizetődő – hisz egy rabszolga nem jelentett komoly vásárló erőt –, s morális alapokon is ellenezték afrikai embertársaik rabszolgasorba való helyezését.

Amikor az 1740-es években ez a fajta gondolkodás hatotta át a brit politikai vezetést, a dolgok jól mentek, és a viszonyok az anyaország és észak-amerikai gyarmatai között kifejezetten jók voltak. De az 1756–63-ig tartó hétéves háború mindent megváltoztatott. Noha Nagy-Britannia győzelmeskedett Franciaország felett, aminek fejében utóbbi kiszorult Észak-Amerikából, és a britek megszerezték többek közt Kanada hatalmas területét, a háború következménye példátlan eladósodás volt. Ennek megszüntetésére, de legalábbis enyhítésére az új politikai stratégiát valló brit vezetés a gyarmatok nagyobb fokú megadóztatását és annak szigorúbb ellenőrzését erőltette. Ez természetesen az amerikai brit lakosoknak ellenére volt: nem annyira maga az adófizetés ténye, hiszen az megszokott és szinte magától értetődő dolog volt – sokkal inkább a véleményük kikérése nélküli döntés saját sorsukról háborította fel őket. Emellett volt még egy szempont, s ez a könyv lényege: a gazdaságpolitikai különbözőség. Az amerikaiak úgy vélekedtek, s a nagy-britanniai „patrióta Whig”-ek is, hogy nem büntető adózással, hanem sokkal inkább az amerikai gyarmatok további felvirágoztatásával lehetne megoldani a problémát. Ugyanis – érveltek az amerikaiak – az egészséges út a megnövekedett amerikai fogyasztás lett volna, ami serkentőleg hat a gyarmatokra irányuló brit kivitel szempontjából, fellendíti a brit kereskedelmet, s így enyhíti a kormány eladósodottságának terheit. Az amerikaiak döntő többsége az 1760-as években, érvel meggyőzően a szerző, nem akart függetlenséget, hiszen a Brit Birodalom virágzásban látták saját prosperitásuk kulcsát is.

Egy rövid időszakot leszámítva, 1765-től megint rosszabbra fordultak a dolgok, s az indiai példa is intő volt az amerikaiak számára, ahol ugyanis a brit megszorító intézkedések sok embert földönfutóvá és menekültté tettek. A britek azonban nem voltak hajlandók belátni a „patrióta Whig” gazdaságpolitikai gondolkodás esetleges előnyeit, ezért az amerikaiak az importálás bezűntetésével és a fogyasztás korlátozásával reagáltak, ami tovább szűkítette a brit bevételeket. Természetesen az ellenérzésnek nemcsak gazdasági bojkott vagy intellektuális megjelenése volt a sajtóban és magánlevelezésekben, hanem voltak másfajta reakciók is, például a híres bostoni teadélután 1773 decemberében, ami viszont újabb büntető lépéseket váltott ki London részéről, s csak tovább mérgezte a rövid időn belül amúgy is megromlott viszonyt. Ez az ördögi kör azután további ellentétet vezetett, majd ahhoz a felismeréshez az amerikaiakban, hogy lépniük kell, méghozzá fegyverhez nyúlva. Az amerikaiak központi támogatást akartak egy diverzifikált gazdasághoz, de mivel ezt az anyaország nem támogatta vagy adta meg, ehhez államot kellett szer(v)ezni, amely kölcsönt tud felvenni, ami pedig a gazdaság fel-futtatásához kell, s – érvel Pincus – ehhez kellett a Függetlenségi Nyilatkozat. És ezt a történelmi dokumentumot elemzi a szerző abból a szempontból, hogy a „patrióta Whig”-felfogás miként érvényesült annak megfogalmazásában. Véleménye szerint ez a politikai csoportosulás a közjót hatékonyan támogató államszervezetben gondolkodott, és csak másodrendű volt a szuverenitás pontos kijelölése. Mindehhez a kereskedelem nagyfokú szerepére és virágzására volt szükség, amihez az új államnak majd kölcsönökre kellett támaszkodni. Egészen a kezdetektől, állítja Pincus, „az ország alapítói olyan kormányt kívántak megalkotni, mely a brit birodalom minden erényét birtokolja, de annak minden bűnös vonása nélkül” (109. o.) Ennek a Függetlenségi Nyilatkozatra olyan hatása volt, hogy az „sok szempontból kevésbé volt az öt fős bizottság munkája, mintsem a nagy-britanniai és amerikai Patrióták generációinak kollektív erőfeszítése” (111. o.)

Pincus könyve több szempontból is fontos. Nem csupán arról van szó, hogy előás egy régi dokumentumot, még ha az a legfontosabb is az Egyesült Államok történetében. A lényeg az új történelmi megközelítés. A Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátásának mozgatórugóit a Nagy-Britanniában végbemenő politikai filozófiák és uralkodó kabinetek, és ezeknek az észak-amerikai brit gyarmatok lakosaira gyakorolt hatása alapján vizsgálja. Meglátása újszerű: létezett egy közös politikai platform, melynek középpontjában olyan gazdaságpolitika állt, amely a széles közép réteg felemelkedését szolgálta. Ehhez egy aktív és ezen szellemiségben tevékenykedő központi kormányzat volt szükséges. Amikor London ezt nem tudta, vagy nem akarta

megadni a gyarmatoknak, azok a függetlenségben látták az egyetlen kiutat. A Függetlenségi Nyilatkozat Pincus könyvében elsősorban nem a független államteremtés magasztos kiáltványa, hanem sokkal inkább egy olyan központosított államforma létrehívója, amely ésszerű gazdaságpolitikával a széles tömegek jólétét kívánja elősegíteni – azt a bizonyos „boldogságra való törekvést”.

S az államteremtés szükségessége hozta létre a messziről sem tökéletes első alkotmányt, amely kompromisszumok árán, de megszületett. Viszont pont a számos kompromisszum vezetett ahhoz, hogy az addigi legerősebb központi kormányzattal rendelkező konföderáció nem tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket. A majd egy évtizedes agónia vezetett az Egyesült Államok második, ma is hatályos alkotmányához 1787-ben, amely megpróbálta biztosítani mind a még erősebb kormányzati jogköröket, mind a lakosok legnagyobb részének legnagyobb jólétét. A történelmi visszatekintés azt mutatja, jó munkát végeztek. A könyv egyetlen gyenge pontja, hogy többször ismétlésbe bocsátkozik, noha ezt minden bizonnyal az adott pontok fontosságának kiemelése miatt teszi. A mű nem csupán az amerikai történelem iránt érdeklődő olvasókat célozza meg, hanem a tágabb értelemben vett „függetlenségi program”, mint történelmi esemény teoretikusait is.

Steve Pincus, *The Heart of the Declaration. The Founders' Case for an Activist Government* (A Függetlenségi Nyilatkozat lényege. Az államalapítók programja egy aktív kormány érdekében), New Haven and London: Yale University Press, 2016. ix + 207 o.

Peterecz Zoltán

XX. SZÁZAD

Erkölcsei pánik a háború után Németországban – fiatal németek bekényszerítése az Idegenlégióba

Frank Biessnek, a San Diegoi Californiai Egyetem oktatójának felkeltette az érdeklődését, hogy az 1950-es években nagyon sokat foglalkoztak a németek az Idegenlégióval: dal, film, folytatásos cikksorozat született róla. Az újságok hatásvadász történeteket közöltek elrabolt, és a légióba kényszerített fiatalokról. A Bundestag felújított egy törvényt, amely büntettnek minősítette a toborzást az Idegenlégió számára. A légió nemcsak az anyák réme volt, hanem komoly akadályt jelentett a francia-német megbékélés és Nyugat-Európa újraegyesítése ügyében. A történészek figyelmét sokáig a nyugat-német gazdasági fejlődés és a társadalom liberalizálódása kötötte le. Csak ekkor kezdenek a németek félelmeiről, a jövőt illető bizonytalanságáról, pánik hangulatáról írni. A félelmeket felerősítette a képzelet, s a kettő együtt alakította a németek viselkedését a II. világháború után. Az erkölcsi pánik végül az Idegenlégiótól való rettegésben érte el csúcspontját. Ebben szerepe volt a sajtónak, a kollektív csalódottságnak, és az 1950-es években elfojtott érzelmek-megnyilvánulásoknak. Az Idegenlégióval szemben le lehetett vezetni ezeket az érzelmeket. Az erőszakos toborzás sértette a fiatal német férfiak integritását, és magát a nemzeti szuverenitást. A háború utáni évtizedben ugyanis a németekben erős volt a megaláztatás érzése, a jövőt illető bizonytalanság, és a szándék, hogy nyugati szövetségeseikkel szemben újra megtalálják saját erkölcsi hangjukat.

A légiót 1831-ben alapították, a németek három nagy hullámban szolgáltak a testületben: a francia–porosz háború után, valamint a két világháborút követő években. A hatóság vissza próbálta tartani a fiatalokat, hogy a légióba jelentkezzenek, de 1945 után már engedélyezték. 1945 és 1962 között kb. 50 000 német szolgált a légióban. A németek toborzása a II. világháború vége felé a francia fogolytáborokban kezdődött, őket a francia gyarmatok visszafoglalására vették fel. Az 5000 körüli német fogolynak mintegy fél százaléka jelentkezett légiósnak. A híresztelésekkel szemben a légió nem a volt SS-tagok és a kompromittált nemzetiszocialisták befogadására törekedett, éppen ellenkezőleg, őket elutasították.

A légióba besorolt német katonák ügyére akkor figyelt fel a közvélemény, amikor az első légiósok a 40-es évek végén hazatértek a szokásos 5 éves szolgálat után. Ekkor jelent meg a Der Sternben 1949. december–1950. január között egy hatrészes beszámoló a légionáriusokról. A cikksorozat a kemény fegyelemlről szólt, amelyet csak a bajtársak, a bor és az indokínai nők enyhítettek. Az elbeszélések lenézéssel szóltak a bennszülöttekről, és ijesztően a coupe-coupe-ról, a hosszú késről, amellyel a helybeliek lefejezték, feldarabolták az európai katonákat. Csak néhány hónappal később kezdtek kételkedni az emberek, hogy a német fiatalokat valóban erőszakkal kényszerítették be a légióba, azonban erről nem volt szó a Sternben.

Két nagy botrány hamarosan a németországi toborzásra terelte a figyelmet. 1951-ben a Viet Minh-erők elfogtak néhány légionáriust Francia Indokínában és visszaküldték őket Kelet-Németországba. Nyugat-Berlin határán angol parancsra négyüket letartóztatták, átadták a francia hatóságoknak, azok pedig Oránba internálták három fiatalot (a negyedik megszökött), és tíz év börtönre ítélték őket. Hiába kérvényezték szabadon bocsátásukat az édesanyák, hiába emelt szót értük a Szövetséges Főbizottság, nem ért semmit. Az újságok és a közvélemény felháborodott. Úgy látták, hogy elfoglalt országgként Németország nem képes megvédeni az állampolgárait. A Holsiten-ügy miatt sokan saját kollaboráns német hatóságaikkal is szembe fordultak. A másik botrányos eset Schweigennél, a német–francia határon történt 1952-ben.

Egy francia busz áttört a határon, s a német határőr azt gondolta, az utasok francia ruhába öltözött németek voltak, akik jelentkeztek a légióba. Az újságokban úgy jelent meg a hír, hogy a franciák emberekkel kereskednek, s hogy erőszakkal fognak el német fiatalokat az Idegenlégió számára. A figyelem újra a légió felé fordult, és mind a Bundestag, mind Adenauer szövetségi kancellár követelték a Szövetséges Főbizottságtól, hogy szüntesse meg a fiatalok légióba toborzását.

A Schweigen-incidens felerősítette a már a XX. század eleje óta élő toposzt, amely lelkiismeretlen légiós toborzók erőszakoskodásáról szólt. Ahogy morális pánik esetén lenni szokott, az újságok túlzott figyelemmel fordultak a légió felé, eltúlozták az ott szolgáló németek számát, évi 40 ezer elrabolt fiatalról írtak, és például a Dien Bien Phunál elszenvedett francia vereség idején azt írták, 1945 óta 232 500 német szolgált a légióban, ebből 46 ezret megöltek, 33 ezer eltűnt. Ezzel szemben *Eckard Michels* szerint 1945–54 között 35 ezer német volt a légió tagja, és egy adott időpontban egyszerre csupán 11 ezer lehetett a számuk. A túlzó riportok abból az érzésből születtek, hogy a nyugatnémetek a II. világháború győzteseinek

áldozatai. Az erkölcsi pánik főszereplője a toborzó személy, a francia megszállók fizetett alkalmazottja volt, aki igyekezett minél több német fiatalat becsábítani az Idegenlégióba. Az igaz, hogy a francia megszállók a Francia Zónában több toborzó irodát tartottak fenn a légió számára. A fiatalokat alkalmassági vizsga után francia uniformisba öltöztették, elvitték Marseille-be, ahol – gyakran fenyegetések súlya alatt – alá kellett írniuk egy öt évre szóló szerződést. Ezután kiképzés következett Algériában, Sidi-Bel-Abbesben, majd legalább két éves szolgálat Indokínában. A nyugatnémet média a toborzó személyt főgonosznak, a népmesék ördögének, emberrablónak, lélekkufárnak, piszkos fejjavadásznak írta le. A Frankfurter Allgemeine szerint tevékenységük gennyes seb volt Németország testén.

A toborzók lélektani módszerekkel, csábítással, finom erőszakkal, de durvább eszközökkel is, leitatással, droggal ejtették rabul áldozataikat. Az újságok szerint kb. 150 toborzó működött Ny-Németország területén, és naponta 15 fiatalat csábítottak be a légióba. Erre csakugyan pánik tört ki, az emberek minden „gyanús” idegenben toborzót láttak, szaporodtak a hírek fiukat kereső kétségbeesett szülőkről, az iskolákban figyelmeztették a fiatalokat a veszélyre, plakátokat helyeztek ki a gyermekrablók ellen. Az SPD szándékosan felfújta a német fiatalokra leselkedő veszélyt, hogy aláássa Adenauer nyugati integrációs politikáját. A szövetségi és egyes állami parlamentek is tárgyalták az ügyet, és konkrét esetek említésével erősítették a pánik hangulatot.

Vajon miért vált ennyire fontossá a téma még a legfelsőbb politikai körökben is? És miért váltott ki ilyen erős érzelmeket? Frank Biess szerint nem felülről indították el a morális pánikot. Inkább a háború utáni nyugatnémet társadalomban már jelenlévő félelmekből, képzeltégekből jött létre. Eszerint az

Idegenlégió azonos volt a rabszolgasággal és a homoszexualitással. E rögeszme mögött tulajdonképpen a háború utáni bizonytalanság és a fiatal férfiak jövője iránt érzett aggodalom állt. Feltűnően sok újság, politikus említette a légióval kapcsolatban a „XX. századi modern rabszolga-kereskedelmet”. A szerző ezt annak tulajdonítja, hogy a németekben a történelmükből öröklődően élt az érzés, hogy sokszor voltak idegen hatalmaknak kiszolgáltatva. Például Hessen grófja a XVIII. század második felében eladta alattvalóit az angoloknak az amerikai függetlenségi háború céljára. Vagy emlékeztek a „fekete szegyenre”, amikor 1919 és 1930 között a Rajna-vidéket elfoglaló francia seregben sok volt a fekete katona. Biess szerint a németek rettegettek attól, hogy egyszer a nyugati hatalmak gyarmatukká teszik őket, vagy hogy a szövetségesek bosszút állnak rajtuk azért, mert ők

maguk kelet-európaiak millióit tették rabszolgává egy évtizeddel korábban. Ez a félelem a légióba kényszerített fiatal férfiak féltésében öltött testet. Az erőszakos légiós toborzás ügyében mind a hivatalok, mind a népi tiltakozók gyakran hivatkoztak a nemzetközi jogra és az emberi jogokra a parlamentben és az ENSZ-ben egyaránt. Frank Biess úgy látja, a németek azt érezték, a győztes szövetségesek áldozatokként kezelik őket. Szokatlan volt viszont, hogy a fiatal férfiakat féltették az erőszaktól, nem a nőket. Ennek oka az volt, hogy a háborúban a férfiak pusztultak el, és hiányuk veszélyeztette a nemzet rekonstrukcióját. Ezért a légióban elkövetett szexuális, homoszexuális bűnök különösen aggasztották az embereket. A média összemosta a légiót a homoszexuális csábítással. A Stern azt írta, a toborzók harmadnegyed rangú bárókban, vasútállomásokon fordulnak elő. A veterán légiósok is homoszexuális zaklatásokról meséltek. Így a toborzók és a légiós veteránok a népi elbeszélések őrdögei lettek, és összefonódtak a prostitúcióval és a szex-kereskedelemmel. A fejekben mindebbe még belekeveredett a nácik antiszemitizmusa is, a félelem a zsidókkal való vérkeveredéstől. A faji keveredés nácizmusból örökölt réme és a légiós homoszexualitás már a belső hanyatlás és erkölcsi szétesés veszélyét jelezte a német társadalomban.

A közhangulat arra készítette a hatóságokat, hogy tegyenek valamit az erőszakos toborzás ellen. Az Adenauer-kormány 1953-ban újra érvényessé tette a német büntető törvénykönyv 141. paragrafusát, amely megtiltotta a toborzást idegen hadseregek számára. Ezzel egyszersmind cáfolta a kormány tehetetlenségéről szóló vádakat, valamint megszüntette a rabszolgaságról, erőszakos légiós besorozásról szóló elbeszéléseket, és velük együtt a morális pánikot. Ezután a szülők, beszervezni akart fiatalok és mások feljelentéseket tettek toborzási ügyekbe, és a bíróságok a legkisebb gyanú alapján is vizsgálódtak. A megszületett ítéletek 4-9 hónap börtönről szóltak - a szerző ismertet néhány esetet. Már azokat is büntették, akik csak címet adtak német fiataloknak, ahol jelentkezhetek. A bíróságok összemosták a toborzást a honoszexualitással, és mindkettőt büntették. Végül mégsem hozott komoly eredményt a 141. paragrafus; mindössze 9 embert ítélték el. A rendőrség az esetek többségében úgy találta, a fiatalok jó része a saját akaratából iratkozott be a légióba. Volt, aki el akart válni, vagy az egyetemi vizsgái előtt, esetleg egy nő zaklatása előtt menekült a légióba, és voltak notórius feljelentgetők, akiknek nem kellett hinni. A légióban alkalmatlanok szégyenükben rémmeséket terjesztettek.

1954-ben a bangkoki német követségen 47 légionáriusból mindössze hét állította, hogy erőszakkal írárták alá vele a szerződést. Gerhard Schröder és az újságok is önkéntes jelentkezőkről beszéltek immár, és kétségessé

vált, hogy egyáltalán léteztek-e toborzó emberek. Ez a változás azt tükrözte, hogy a németek immár nem féltek külső veszélytől, és csatlakozásuk a NATO-hoz és a gazdasági eredményeik magabiztosabbá tette őket. A német hatóságok ezután már az önkéntes jelentkezésről próbálták lebeszélni a fiatalembereket, útlevélkérelem esetén megkövetelték a szülői beleegyezést. A protestáns és katolikus segélyszervezetek az állomásokról ifjúsági szállásokra vitték a fiúkat, vagy vissza a szüleikhez. Egy szociológiai tanulmány megállapítja, hogy a háborús vereség következményei, a munkanélküliség, szegénység, otthontalanság, családi problémák, olykor pedig valami büntetéstől való menekülés vitte rá őket, hogy a légióhoz forduljanak. Az 50-es évek második felében a gazdasági csoda és a teljes foglalkoztatás miatt már más magyarázatot kellett találni, a kutatók kimutatták, hogy az önkéntesek 40%-a kalandvágyból csatlakozott a légióhoz. A fegyverviselés olyan férfiasnak tűnt! A modern tömegkultúra, a média felkeltette az érdeklődést a légionárius élet iránt. Például egy Burt Lancaster-film, a *Frauenraub in Marokko – Ten Tall Men* megnézése után 36 fiatal jelentkezett a légióba. Számos kommentátor és újság szólalt fel az amerikai fogyasztói kultúra káros hatása miatt.

Az 50-es évek második felében aztán csökkent a légió iránti érdeklődés. Míg Indokínában 35 ezer német légionárius szolgált, Algériában már csak 12 ezer. Ny-Németország megszállása végetért, az ország szuverenitását garantálták, és Franciaország bezárta minden toborzóirodáját a területen. A figyelem most már magára a légióbéli szolgálatra és a francia gyarmatosításra terelődött. Ekkor zajlott a francia-algériai háború, és az „algériai aktivisták” erősen bírálták, hogy németek részt vesznek a francia gyarmati háborúban. Ezeket a légiósokat már nem áldozatoknak tekintették, hanem egy brutális gyarmati háború önkéntes résztvevőinek. A németek visszatértek ahhoz a szemlélethez, hogy az egyén erkölcsi és jogi felelősséggel tartozik a cselekedeteiért. Ezt a szemléletbeli változást mutatta az 1958-ban elkészült film, a *Madeleine és a légionárius* (rendezte Wolfgang Staudte, főszereplője Hildegard Knef) és a *Sternben futó regénysorozat, az Elveszett fiak*. Mindkettő német légionárius szökevényekről szól. Egy hasonló történetet is felkapott a sajtó: egy német kapitány fel akart jelenteni szökésben lévő légionáriusokat, végül azok megmenekültek. A film és a regény azt mutatták, hogy a németek már nem az erőszakos toborzástól féltették a fiaikat, hanem saját nemzetük áruló tagjaitól.

A regény szereplői között vannak volt SS-tagok, van szadista, homoszexuális parancsnok, és van olyan német fiatalember, aki megölt egy erőszakoskodó marokkói katonát, hogy megmentsen tőle egy német lányt. Mind a

film, mind a regény érzékelteti, milyen brutális volt a francia hadsereg Algériában, s ezzel utal a II. világháború idején elkövetett német bűnökre is. A narrátor nyíltan erkölcsi párhuzamot von az indokínai gyilkosságok, a lidice-i és oradouri mészárlások és a szövetségesek által elkövetett freudenstadti rémtettek között. E történetekben a németek már nem csupán áldozatok, hanem előkészítói is a cselekményeknek. A közönség leszűrhetette, hogy a háború piszkos dolog, hogy nemcsak a bolsevikok követtek el bűnöket, hanem a Nyugat, a németek is. Az 50-es évek végefélé már egyre inkább azonosan ítelték meg a náci tetteket és a franciák atrocitásait Algériában. A film, a regény és a hozzászólások leleplezték a légionárius élet brutalitását, egyúttal felélesztették a háborús élményeket, amelyeket sokan meg akartak tagadni, el akartak feledni.

Sok kritika érte a Madeleine-filmet. Ez részben azt jelentette, hogy a légionárius téma már nem érdekelte az embereket. A háború utáni félelmeket felváltották a hidegháború fenyegetései, a nukleáris megsemmisülés lehetőségének réme. A légió-témának mégis megvolt a jelentősége: rámutatott, hogy a németek is lehetnek áldozatok, ahogy nekik is voltak áldozataik a II. világháborúban. A közvélemény a toborzó embereket korrupt, homoszexuális alakoknak képzelte, akik a német férfiak ellenségei. Az ezzel kapcsolatos félelmek, képzeltések a háború utáni aggodalmakból nőttek ki.

Frank Biess tanulmánya igen sokrétű. Számos adat és esemény pontos leírása révén megismerteti az olvasót a Francia Idegenlégióval, a német fiatalok és a légió viszonyával, illetve e viszony megváltozásával. Emellett lélektani elemzést kapunk a nyugat-németek bizonytalanságáról, félelméről a II. világháború utáni évtizedben. E lelkiállapot változásainak okait, magyarázatát is megérthetjük a tanulmányból.

Frank Biess: Moral Panic in Postwar Germany. The Abduction of Young Germans into the Foreign Legion and French Colonialism in the 1950s (Erkölcsei pánik a háború utáni Németországban – Német fiatalok erőszakos besorozása az Idegenlégióba és a francia gyarmatosítás az 1950-es években) *The Journal of Modern History*, 84. évf. 4. szám, 2012 december, 789-832 o.

Fodor Mihályné

Tanulmány a destabilizáció elméletéről és gyakorlatáról: erőszak és a túlélés stratégiája Oszmán Macedóniában (1903–1913)

A két magyar balkanista (*Demeter Gábor* és *Csaplár-Degovics Krisztián*) kötete az 1900–1912 között Macedónián végigsöprő erőszakhullám társadalmi-gazdasági aspektusait veszi górcső alá új nézőpontból. A szerzők célja nem a nemzeti (nacionalista) történetértelmezés kritikája vagy cáfolata volt, hanem arra kívántak rámutatni, hogy nemzeti keretek között számos egyéb konfliktustípus nyert újraértelmezést, melyek a nemzeti ideológia előretörése nélkül is léteztek, de eltérő gyökerekre voltak visszavezethetők. A két szerző nem bagatellizálni kívánja az etnikai konfliktusok térségbeli jelentőségét, sokkal inkább arra felhívni a figyelmet, hogy a konfliktusok egy része kimaradt a vizsgálatból, mert nem értelmezhető etnikai konfliktusként, egy részüket pedig tévesen értelmezik annak. Így a nemzeti szempontú megközelítés mellett tehát más értelmezések is jogosultak.

A dolgozat egyik célja tehát feltárni az etnikai karakterű konfliktusok őseit, prototípusait – táplálkozzanak akár gazdasági ellentétekből, akár vallási differenciákból, akár tradicionális társadalmi szembenállásból (lásd muszlim albán – keresztény rája konfliktus), szokásjogból (mely ellentmondott a központi regulációknak), akár személyes ellentétekből, s melyek új értelmezést kaptak a nemzeti ébredéssel. A szerzők álláspontja szerint a macedóniai társadalmat számos (etnikai, vallási, társadalmi, gazdasági) törésvonal osztotta meg, amelyek nem estek mindig egybe,¹ így sokszor a nemzeti jellegű „ideáltípus” mellett nehezen értelmezhető, vagy a nemzeti keretbe nem illeszthető konfliktusforrások és tevékenységek jelentek meg, tovább színesítve a palettát. Ilyenek voltak az etnikailag kevert cse-

¹ Száz évvel korábban a képlet egyszerű volt: aki muszlim volt az egyben úr is, a keresztény pedig rája. Ekkor a vallási-társadalmi törésvonalak egybeestek. Később a milletek sokszorozódásával, a konfesszionalizálódással (vallási nemzetek) majd az etnikai nemzetek kialakulásával a törésvonalak megsokszorozódtak Demeter elmélete szerint, és nem is estek egybe, ami 'fuzzy' és komplex identitások kialakulásához vezetett. Erre jó példa a Branislav Nusic által emlegetett eset (lásd a recenzió végét).

ták, melyeket vagy egy közös ellenség gyűlölete tartott össze, vagy jóval pragmatikusabb-opportunistá gondolatok vezérelték. A központi oszmán államhatalom meggyengülésével az erőszak különböző (nem állami) formái annyira elharapóztak, hogy a konfliktussorozatokban a semleges szemlélő álláspontjára helyezkedni egyenlő volt az áldozattá válással. Az 'el nem kötelezett' neutrális magatartás (national indifference) a századforduló után nem volt életképes stratégia – akarva akaratlan mindenki kénytelen volt önként vagy kényszer hatására elkötelezni magát (legalább ideiglenesen) egy nemzeti eszme mellett. Ebben a korban, a kriminalizálódó és viktimizált társadalomban jöttek létre a zavarosban halászó, egyértelműen a megélhetést primátusnak tekintő, „erőszakkal” kereskedő, eleinte marginalizálódott, majd centrális szerepűvé váló társadalmi csoportok, melyek egy része ráadásul még a kormányzat hallgatólagos támogatását is bírta (a nacionalista jellegű egységek elleni küzdelemben). Ide tartoznak az etnikai szempontból vegyes, vagy politikailag el nem kötelezett paramilitáris alakulatok, melyek célja a jövedelemszerzés volt. E csoport léte önmagában is cáfolja Hobsbawm 'Robin Hood' teóriáját (miszerint a társadalomból igazságtalanság miatt kiszakadó csoportok válnak először az individuális és mikroközösségi szociális igazság letéteményeseivé, majd nacionalizálódva, új koordináta-rendszer mentén a nemzeti eszme harcosaivá – így törekedve a szociális igazságosság kiterjesztésére is).² Klasszikusan ide sorolhatók azok a főleg muszlim, vagy albán bandák, melyek fegyverrel kereskedtek, s eladták bárkinek – még későbbi ellenfeiknek is. Ide tartoztak a zsoldosok, akik megfelelő bérért átálltak az ellenfél oldalára. Több szerb cseta-parancsnokról tudjuk, hogy eredetileg bolgár oldalon szolgált, vagy pedig az Osztrák–Magyar Monarchia 1881-ben felszámolt határőrvidékéről származott, tehát az ideológiai elkötelezettség mellett legalább olyan súllyal esett latba „szakképzettségük” – professzionalizmusuk, melyre „odahaza” nem volt már szükség, s transzformálták identitásukat (annak egy elemét, ortodox szerb mivoltukat hangsúlyozva). De ide tartoznak azok az albán erők, akik helyi szlávokat védtek – pénzért, vagy akik megtámadták a szerb ideológiai központként funkcionáló Dečani-kolostort, ráadásul éppen a szerbek által felbérelve (ez új történeti eredmény, ellentétes az eddigi felfogással). A paramilitáris alakulatok egy része nem a szabadságért, hanem a megélhetésért küzdött. Más esetekben területiális-hűbéri erőkről van szó. Issza Boletini albán csapatai például megvédték az uruk főhatalma alatt élő keresztényeket, miközben terrorizálták a környék ortodox lakosságát.

² Jane Sandanski például megfelelt e kategóriáknak (helyesebb a róla kialakított idealizált kép), míg más vezetők egyáltalán nem.

A kötet első része tehát a paramilitáris egységek tipizálásával, működési és szervezeti kérdésekkel foglalkozik, megkísérelve elkülöníteni az etnikailag elkötelezett, de szervezetlen, az etnikailag elkötelezett és szervezett, valamint a tisztán zsoldoscsapatok speciális ismérveit (aktivitás időtartama, akciórádiusz, földrajzi elhelyezkedés, utánpótlás, célpontok, szervezeti keretek) és történeti gyökereit egymástól (görög kleftisz vs. armatole csapatok, illetve az 1881-es OMM-ellenes boszniai megmozdulás vegyes ortodox-muszlim csapatai), illetve az erőszak eszkalálódása miatt szintén kiépülő helyi milíciáktól.

A kötet második fele *Georg Elwert* Gewaltgemeinschaft (erőszak társadalom) elmélete alapján (az erőszak ugyanúgy áru, mint a búza vagy a dohány, piacosítható, ha van rá kereslet és van kínálat) megkísérli elkülöníteni egymástól a politikai indíttatású erőszakformákat a „mindennapi erőszak” formáitól. Ez utóbbiak ugyanis a szerzők álláspontja szerint csak részben etnikai indíttatásúak. Összehasonlítva az 1905-ös osztrák konzuli jegyzéket a térségben tapasztalt atrocitásokról (mely a nemzetközi felügyeletű csendőrség jelenléte ellenére is szignifikáns) Atanasz Sopov (1905) majd Harry Lamb angol konzul (1907) atrocitás-listájával, továbbá Husszein Hilmi Pasa 1906-os bandaellenes oszmán katonai operációkat tartalmazó listájával, valamint a szerb cseták bolgár (exarchista) falvak elleni 1907-es hadjáratával, és elemezve a különféle alkalmazott módszereket, világossá válik, hogy volumenüket tekintve a politikai gyilkosságok-támadások Macedóniában nem felülreprezentáltak azokkal szemben, melyek politikai jellege nem bizonyítható. Míg Sopov és Lamb listája évi 1000–1300 politikai-etnikai indíttatású gyilkosságot jegyez egész Macedóniában (ennek etnikai bontása is lehetséges, és abból az a meglepő eredmény jön ki, hogy míg a szerbek, görögök és a muszlimok leginkább a bolgárokat tekintették ellenfélnek, s nem egymást, addig a bolgárok esetében az egymás közötti leszámolás legalább annyira jelentős volt, mint a szerbek vagy muszlimok elleni fellépés – miközben az utóbbiak esetében a csoporton belüli konfliktus jelentéktelen volt), addig a nem politikai jellegű atrocitásokat tartalmazó osztrák konzuli lista egyetlen szandzsákban 5 hónap alatt 200 halálesetet jegyez fel.

Persze a klasszifikáció bizonytalan – hiszen a mindennapi erőszak felölel(het)i a titkos ügynökök, árulók és a forradalmi szervezetek civil (logisztikai feladattal bíró) tagjai elleni fellépést, melyről az osztrákoknak pontos tudomása nem lehetett. De a civil-civil leszámolások mellett ide tartoznak a cseta-civil összecsapások is. Az azonban bizonyos, hogy azokban a kazákban, ahol az egy támadásra jutó halottak száma nagyobb 3–4-nél, ott nem a „mindennapi erőszak” formáival van dolgunk. Ezt a szerzők re-

gisztrálják és külön kezelik. De még így is sok az atrocitás. Miközben a szerzők minden gazdasági háttérét is feltárják (az etnikai háttér nyilvánvaló, de az etnikai konfliktusok manifesztálódása gazdasági prosperitás idején nem túl valószínű, sokkal jellemzőbb a feszültségek kitörése gazdasági depresszió esetén) a két történész 43, 1907-es exarchista közösségek elleni szerb(omán) támadás alapján megkísérli a cseta-tevekenység sajátosságainak elkülönítését a mindennapi erőszakra jellemző mintáktól. A szerzők megvizsgálják a határmentiség szerepét, az interetnikus konfliktusok gyakoriságát és az a meglepő eredmény jön ki, hogy egyrészt a helyzet nagyon diverz, mozaikos, szinte kazánként változik. Másrészt az osztrák lista alapján a muszlim-muszlim, keresztény-keresztény és muszlim-keresztény konfliktusok előfordulási gyakorisága nem tér el jelentősen egymástól (sajnos a lista nem tesz különbséget exarchista-patriarchista és albán muszlim – török konfliktusok között), de a muszlim-muszlim konfliktusok megléte (mely nem volt jellemző a politikai gyilkosságok esetében) megint csak arra utal, hogy az etnikai olvasaton túl a konfliktusoknak tradicionális olvasata is lehetséges (vérbosszú).

Míg a kötet második részére – a szkopjei szandzsákban dúló civil-civil és cseta-civil összecsapások sajátosságainak és térbeli mintázatának vizsgálatakor – a kvantitatív módszerek dominanciája nyomja rá a bélyegét, ezzel szemben a kötet harmadik tematikus egysége esettanulmányokkal operál. A Prizreni Szandzsák erőszakformáit megvizsgálva egy olyan területet használ fel a két szerző kontrollként a szkopjei eredmények verifikálására-falszifikálására, melyre kevesebb etnikai csoportosulás küzdelme jellemző, amely terület ugyanakkor távolabb esik a balkáni kisállamok területétől, így a közvetlen propaganda és utánpótlás biztosítása is nehezebb a harcoló felek számára, amely így más taktikákat implikál. Mindemellett a terület közvetlen nagyhatalmi érdekszféra (Monarchia), ugyanakkor kívül maradt a mürzstegei program (1903) szellemében kezdeményezett, reformokat megcélzó humanitárius nagyhatalmi intervenció hatósugarán. Ez nyilván nem kedvezett az erőszak megállításának: nagyhatalmi támogatók híján az oszmán államhatalom kénytelen volt a harcoló felek egyikét preferálni, noha a központi hatalommal így vagy úgy, de mind az albánok, mind a szerbek szembe fordultak. A 8-10 elemzett tanulságos eset között van a Dečani-konfliktus, a prizreni Bogoslovie esete, stb. Amellett, hogy kimerítően idézik az oszmán forrásokat, a szerzők nem felejtik el megemlíteni a szerb álláspontot sem, az atrocitásokra vonatkozó eredeti szerb források citálásával. Skopjéval összevetve egyértelmű, hogy a konfliktustípusok gyakorisága között is jelentős különbség van.

A kötet negyedik tematikus egysége a cseta-jelenségnek az ifjútörök mozgalomra való hatásával foglalkozik (beleértve mind a szervezeti-katonai, mind a politikai agitációs taktikákat), elemzi a hatalomra jutott ifjútörökök etnikai-politikai bázisát, illetve a különböző etnikai csoportok politikai affinitását, az oszmán kormány reformkísérleteit és a skopjei és prizreni szerb közösség taktikája révén a közösségi stratégiákat, illetve ezek (jelentős!) lokális különbségeit. A záró fejezet a mikroszociális és egyéni túlélési stratégiákat vizsgálja a vizsgált korszakban a skopjei bolgár konzulátus iratanyaga alapján – a fegyvercsempésztől az etnikai köpönyegforgatáson át. A szerzők egyik kedvenc példája az exarchistából titokban partiarchistává váló (lefizetett) Petar Kralev esete, aki feladta saját társait, s akit saját fia árul be a bolgár hatóságoknak, mert az apja szerb komitácist akar a bolgár iskolában tanuló fiúból nevelni. A másik példa a családi stratégiára a Branislav Nušić szerb konzul által említett eset, amikor – biztos, ami biztos – a faluban a templom görög, az iskola exarchista, a pap szerbomán. Otthon az asztalon bolgár újságok hevernek, a pincében szerb propagandaanyagok tömegei. A pap egyik fia Belgrádban tanul, másik kettő a helyi exarchista iskolában, a negyedik a Monarchia által fenntartott katolikus misszióban, az ötödik viszont az Exarchátus tanára Skopjében. Ezekben a bizonytalan időkben a rugalmas reagálás, az „etnikai kaméleonság” jó túlélési stratégiának számított. A kötet elemez közösségi szintű stratégiákat is Puszta Bresznica falu sorsán keresztül (amikor az identitás vállalásától gazdasági kedvezményeket remél egy közösség), s bemutatja a cseták stratégiájában 1907-re végbemenő eltolódást is, mely a totális destrukció alkalmazásának terjedését eredményezte, mint legolcsóbb, leghatékonyabb stratégia. Hiszen Puszta Bresznica esete arra világított rá, hogy ha egy falu megnyeréséhez 20 000 frankra van szükség, akkor az 1907-ben a szerb államtól 300 000 dinárt kapó szerb komitácist csak 15 falut tudnának e pénzből meggyőzni, hogy legyenek a továbbiakban patriarchisták – ezzel szemben ebből az összegből akár 10–20 ezer lőfegyvert is lehet vásárolni, mely mégiscsak hatékonyabb érdekérvényesítést tesz lehetővé. Mindez persze rávilágít az oszmán reformtervek (adócsökkentés) és a nagyhatalmi felügyelettel működő zsandárság totális kudarcára, mely intő jel lehetett volna a jövőbeni válságkezelések szempontjából. A macedón tartományok a korábbi nettó befizető státuszából 1904-re már a negatív költségvetési egyenleggel rendelkező térségek közé kerültek, ahol a költségek 50%-át a fegyveres-védelmi kiadások tették ki.

Csaplár-Degovics Krisztián és Demeter Gábor tudatosan írtak közös könyvet, hogy kiszélesítsék eltérő nyelvtudásukból fakadó forrásbázisukat

és ötvözzék koncepciójukat: a lokális osztrák és bolgár levéltári források mellett publikált helyi szerb és kormányzati szintű oszmán és angol dokumentumok kölcsönös kontrolljára támaszkodva igyekeztek megbízható eredményekre jutni. A feldolgozás során alkalmazott módszertani sokszínűség (Skopje esetében kvantitatív analízis, Prizren esetében mikrotörténeti elemzés) szintén nem eredményezett ellentmondásokat. Könyvük aktualizálása nem tagadható – a sokféle konfliktustípust megörökítő kötet egyben figyelemfelhívás a nemzetközi közösség felé, hogy 1. általánosan alkalmazható konfliktuskezelési mód nincsen, 2. a Balkán-félsziget továbbra is Európa egyik leginstabilabb térsége, ahol a nemzeti ellentétek mellett további számos törésvonallal is kell számolni. Az a tény, hogy a konfliktusok egy része nem feltétlenül etnikai gyökerű, az etnikai jellegű konfliktuskezelési módszerek hatékonyságát is korlátozza.

Demeter Gábor – Csaplár-Degovics Krisztián: A Study in the Theory and Practice of Destabilization: Violence and Strategies of Survival in Ottoman Macedonia (1903-1913). The ISIS Press, Istanbul, 2018. 220.

Sokcsevits Dénes

A nyelv(ek) szerepe a Nagy Háború emlékezetében

A jelen recenzióban alább bemutatott kötet rendkívül érdekes és újszerű szempontból tekint az első világháborúra. A világegés 100 éves évfordulója alkalmából az elmúlt években egymást érték a megjelent kiadványok nemzetközi – és szerencsére, köszönhetően többek között a Nagy Háború Blog munkatársai áldásos tevékenységének:¹ a magyar – tudományos életben, amelyek új ismeretekkel, új forrásokkal, új szempontokkal gazdagítják tudásunkat az emberiség történelmének eme óriási jelentőségű eseményéről. Ezek közé kiválóan illeszkedik a vizsgált tanulmánykötet, amely nyelvi szempontból közelíti meg a háborús narratívát. A háborús nyelvezet, a háborús közbeszéd elemzésére találhatunk példát a magyar történetírásban is,² de az ilyen átfogó jellegű kutatások még váratnak magukra.

A Palgrave-Macmillan kiadónál, a Palgrave Studies in Languages at War sorozatban megjelent *Languages at War: Representation and Memory* című kötetben 14 tanulmányt olvashatnak az érdeklődők. A kötet alapja egy 2014 júniusában, az Antwerpeni Egyetemen megrendezett konferencia, melynek középpontjában a nyelv mint a háború emlékezetének megjelenítője állt. Az írások mindegyike érdekesebbnél érdekesebb szempontok szerint vizsgálja az első világháború és a nyelv kapcsolatát.

A tanulmányokat öt nagyobb fejezetbe osztották. Az első, „A történész problémái” (*The Historian’s Problems*) című fejezetben két értekezés olvasható, amelyek remekül megadják az alaphangot a kötethez. Az első tanulmány, melynek szerzője a francia történész, *Odile Roynette*, a háború nyelvészeti hatásairól szóló diskurzust tekinti át. A „Történeti megközelítés problémái és kihívásai” (*Problems and Challenges of a Historical Approach*)

1 Elég csak az olyan kiadványokra gondolnunk, mint például Pintér Tamás, Rózsafi János és Stencinger Norbert: *Magyar ezredek a Doberdó-fennsík védelmében* című munkája (amelynek első kiadása már 2009-ben megjelent), de ide sorolhatjuk Imre Gábor kadét „A pokol tornácán” címmel 2016-ban, ill. Kovács György „Mesék a Nagy Háborúból” címmel 2017-ben kiadott harctéri naplóját, amelyek szintén a Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány munkája nyomán láttak napvilágot.

2 Például Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág, Bp. 2008. 122–130.

ach) című írásban nem csak historiográfiai áttekintést kapunk, hanem szépirodalmi példákat is olvashatunk arra nézve, hogy egyes szerzők hogyan, milyen nyelvi eszközökkel jelenítették meg műveikben a harcoló katonákat. Roynette ezenkívül bemutatja a háború és a nyelv kapcsolatának fő kutatási területeit, azaz „megközelítéseit” is. Az első annak vizsgálata, hogy a nemzeti nyelv helye a kollektív identitás definíciójában hogyan függ össze azzal, hogy egy nemzetnek milyen a kapcsolata a saját hadseregével. A második megközelítés kifejezetten francia: az első világháborúnak a nemzeti nyelv terjedésében játszott szerepével foglalkozik. A harmadik vizsgálati terület pedig a hadifoglyok szókincsének alakulását, és a hadifogság erre kifejtett hatását kutatja.

A fejezetben olvasható másik tanulmány a „Fordítás, interpretáció és félrefordítás” (Translation, Interpretation, Mistranslation) címet viseli. A munka a leszerelés után brit földre került, harctéri sérülésekből lábadozó belga katonákkal kapcsolatos források angol nyelvű kutatásával foglalkozik, illetve ennek nehézségeit elemzi. Ezeket a katonákat egy Elisabethville nevű település mellett épült telepen szállásolták el, a London–Edinburgh vasútvonal mentén. Feladatuk tüzérségi lőszerutánpótlás volt. Hamar belga neveket adtak az épületeiknek, utcáiknak, a közeli pataknak és az angol fül számára furcsa, belga-angol keverék kifejezéseket kezdtek használni. A tanulmány fejtegetései a közösség történetének kutatásával kapcsolatos primer források nyelvi problémáit járják körül. Ezek közül egyet emelnék ki. A belga és az angol forrásokban sokszor más helyesírással szereplő személynévek fordulnak elő, ami rendkívül megnehezíti az alanyok azonosítását a kutatásban.³ Ez olyan probléma, amellyel saját, az Amerikai Egyesült Államok első világháborús hadseregébe besorozott magyarok történetével foglalkozó kutatásaim során is gyakran találkozom. Az amerikai közalkalmazottak, akiknek feladata a magyar nevek lejegyzése volt, számtalanszor ütköztek ezek helyesírásával kapcsolatos problémákba, így gyakorta születtek az eredetitől teljesen eltérő nevek. Ennélfogva a magyar forrásokkal megnehezül összevetésük. Ugyanez az eset állhatott fenn a belga nevek angol leírásánál is.

A második fejezet az „A jelen ábrázolása” (Representing the Present) címet viseli, és szintén két írást tartalmaz. *Domíniek Dendooven*, az Antwerpeni Egyetem történésze egy napló elemzésével kapcsolatban felmerülő nyelvészeti problémákat elemzi „Hamis Belgium” (Fake Belgium)

3 Bill Lawrence: Problems and Challenges of a Historical Approach. In: Christophe Declercq–Julian Walker (eds.): Languages and the First World War. Representation and Memory. Palgrave-Macmillan, London, UK. 2016. 34.

című tanulmányában. Achiel Van Wallegghem atya 1914 és 1919 között írt naplója az egyik legismertebb és legjobb helytörténeti forrás az Ypres-i csatákról. Van Wallegghem az Ypres-től 5 km-re lévő Dickebusch plébánosa volt. Naplója nyugat-flamand dialektusban íródott, ami a szerző szerint még azok számára is nehezen érthető, akik „rendesen” tudnak hollandul. A rendszertelenül, szedett-vedett lapokra írt naplójegyzeteket 2014-ben adták ki hollandul egy kötetben. A szerző kiemeli annak fontosságát, hogy a Nagy Háború kutatásában minél több helyi jellegű narratív forrást kellene felhasználni, amire ezt a naplót is remek példának tartja. Mindebben pedig kiemelt fontosságúnak ítéli a nyelv kérdését. A nyelvvel kapcsolatos vizsgálódások ugyanis rávilágítanak a szövetséges hadseregek mindennapi viszonyaira. Az Ypres mellett állomásozó belga és angol katonák között kialakult kapcsolatra utal a tanulmány címe is. A „fake Belgium” hamis Belgiumot jelent, Van Wallegghem naplója szerint gyakorta így nevezték az országot az angol katonák. Ám a kutatásokból kiderül, hogy a jámbor plébános nem ismerte azt a négybetűs, gyakorta használt sértő angol szót, amely szintén az „f” betűvel kezdődik és „k”-ra végződik. Így a sértő angol szó helyett a „fake” került a naplóba, melynek szerzője mit sem tudott a valójában használt szó jelentéséről.⁴

A fejezetben szereplő második tanulmány címe „A lövészárkon kívül” (Out of the Trenches). A szerző, *Marguerite Helmers*, a nyugati fronton íródott levelek retorikai fogásait elemzi benne. Frontlevelek kiadásával, elemzésével a magyar historiográfiában is találkozhatunk, *Hanák Péter⁵ és Szentí Tibor⁶* az 1980-as évek végén hagyományteremtő céllal foglalkoztak a témával, de sajnos hosszú távon nem vált a magyar hadtörténet-kutatás szerves részévé. Helmers írásában a harctéri levelek sorai között született költeményeket elemez a szépirodalomnak megfelelő eszközökkel. A szerző egyik fő állítása is éppen ez: az irodalomkritika alkalmazható történeti forrásokra is. A tanulmány fontos konklúziója szembehelyezkedik az általános brit felfogással, mely szerint a harctéri levelek gyakori nyelvi banalitásának oka a katonák alkoholizmusa és flegmatikussága volna. Helmers szerint a katonák nyelvhasználata csak a szépirodalommal való összevetésben tűnik szegényesnek, a gyakran egyszerűsített nyelvhasználat pedig nem más, mint egy eszköz a mindennapok elképesztő borzalmainak látszólagos normalizálására.

4 Dominiék Dendooven: „Fake Belgium”. In: Languages 2016. 46.

5 Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. In: *Uő: A kert és a műhely*. Gondolat, Bp. 1988. 222–274.

6 Szentí Tibor: Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Magvető, Bp. 1988.

A kötet harmadik, „A nyelv használata és változása” (Language Use and Change) című fejezetében három tanulmányt olvashatunk. Ezek közül az elsőben a *Véronique Duché* és *Diane de Saint Léger* szerzőpáros egy érdekes nyelvi jelenségről számol be, amit a nyelvtudomány kódváltásnak nevez. A kódváltás lényegében akkor történik, amikor két vagy több beszélt nyelv esetén a beszélő a közlés során válogat, illetve váltogat a különböző nyelvek elemei között.⁷ A tanulmány címében is szereplő „Aussie” egy népszerű, ausztrál katonáknak szóló magazin volt a világháború idején és az utána következő bő egy évtizedben. Ebben a magazinban gyakran keveredtek egymással az angol és a francia nyelvi elemek. Az Aussie-t katonák írták, katonáknak. Saját szerzeményeik: versek, novellák, cikkek, rajzok, viccek jelentek meg benne. A szerzőpáros 11 lapszámot elemez részletesen, azonosítva és számszerűsítve a kódváltások eseteit. Számos példán keresztül mutatják be a kódváltásokat és azok jellegzetességeit, felbukkanásuk indokait. Ezek a kódváltások gyakorta előfordultak például az amerikai hadseregben szolgált magyarok esetében is, sőt, tulajdonképpen ilyen nyelvi elemek sora található a hunglish nyelvben is.

A fejezet második pontjaként a kötet egyik szerkesztője, *Christophe Declercq* tanulmánya következik, amely ismét a témakör belga vonatkozásába kalauzol. Az „Antwerpenből Britanniába és vissza” (From Antwerp to Britain and Back Again) az Angliában tartózkodó belga menekültekkel foglalkozik. Az első világháború alatt általában egyszerre legalább 175 ezer belga menekült tartózkodott brit földön, összesen pedig több mint 250 ezer főből került ki. Mégis, egy 2014-es felmérés szerint 2000 megkérdezett brit közül mindössze egy volt, aki helyesen tippelte, hogy mind a mai napig a belga volt a legnépesebb menekült közösség az Egyesült Királyság területén.⁸ Declercq elemzi a korabeli brit sajtót és a belga menekültekkel foglalkozó cikkeket. Olyan kifejezések előfordulását figyeli meg, mint például a „bátor kis Belgium” (Brave Little Belgium), vagy „szegény kis Belgium” (Poor Little Belgium). A sajtó számos gesztust is tett a belgák felé, például az egyik legbefolyásosabb brit lap, a *The Times* még 1914 augusztusában közölte a belga himnusz angol fordítását. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a kezdeti lelkes támogatás után 1916-ra már kezdtek kikopni a belga témájú írások a brit sajtóból. A brit lakosság erős szimpátiával viseltetett a „brit belgák” iránt, ami kétévnyi háború után kezdett alábbhagyni, majd újra erőre kapott, amikor ezeket a menekülteket végül munkára fogták a brit hadianyaggyárakban.

7 Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2002. 210.

8 Christophe Declercq: From Antwerp to Britain and Back Again. In: Languages 2016. 94.

A fejezet utolsó tanulmánya az első olyan írás a kötetben, amelynek fókuszában nem a nyugati front található. *Miloš M. Damjanović* írásának a címe beszédes: „A zsidó közösségek nyelvének változásai Koszovóban és Metóhiában a balkáni háborúk (1912–1913) és az első világháború (1914–1918) után” (Language Changes in the Jewish Community in Kosovo and Metohija after the Balkan Wars and the First World War). A balkáni fronttal foglalkozik tehát, és még a Nagy Háború előtti viszonyokra is kapunk némi kitekintést. A szerző a koszovói és metóhiai térség hétköznapi nyelvét vizsgálja, ennek megfelelően elemzi a terület etnolingvisztikai heterogenitására gyakorolt oszmán hatást és a privilegizált albán, illetve iszlamizált szerb népcsoportok és a keresztény-szláv lakosság viszonyrendszerének nyelvi vonatkozásait is. Az olvasó részletes képet kap a helyi zsidóság nyelvhasználati szokásairól és lehetőségeiről a magán- és a hivatali életben egyaránt. A térség nyelvei közötti kölcsönhatásokat néhány dal szövegével illusztrálja, melyeket szerb, török és héber változatokat közölve elemez. A nyelvi kuszaság aztán tovább fokozódott, mikor a francia nyelv bekerült az iskolák tananyagába, s ezzel a francia kulturális hatás is nagy erővel érvényesült a térségben.⁹

A negyedik fejezet az „Irodalom és ábrázolás” (Literature and Representation) címet kapta, és három tanulmány tartozik bele. A fejezetet *Robert Hampson* írása indítja, melynek címe „Kirándulás egy idegen nyelvbe” (‘Excursion into a foreign language’), ami maga is idézet, és két személy, Frederic Manning és Ford Madox Ford történetét, pontosabban az ő írásait mutatja be. Manning ausztrál születésű, 1903 óta angliai lakos, Ford pedig német származású (eredeti családneve Hueffer) volt. Mindkét férfi a brit hadseregben harcolt a világháborúban, és mindketten irodalmárok is voltak. Kettejük műveiben a más nyelvekből, pl. franciából, hindiből, arabból, nyugat-afrikai nyelvekből kölcsönvett szavakat elemzi a szerző. A háborús témájú írásokban a sok különböző nyelvből való kölcsönzésekkel kialakult egyfajta háborús nyelvezet, amelyet a szerzők még jóval 1918 után is használtak, és amelynek elemei a köznyelvbe is átmentek.

A fejezet következő szakaszát *Kris Peeters* „14/1914: Jean Echenoz Nagy Háborúja, metadiskurzus és angol fogadtatása” (14/1914: Jean Echenoz’s Great War, Meta-Discourse and the English Reception) című tanulmánya képezi. A szerző a francia író, Jean Echenoz 14 című regényét és annak angolra fordított változatát elemzi. A regény nem a háború időszakából való

9 Miloš M. Damjanović: Language Changes in the Jewish Community in Kosovo and Metohija after the Balkan Wars (1912–1913) and the First World War (1914–1918). In: Languages 2016. 117.

– hiszen majd’ száz évvel később, 2012-ben jelent meg –, sokkal inkább „ironikus kritikája” a háborús regény műfajának.¹⁰ Peeters a tanulmány első szakaszában a kortárs francia szépirodalom első világháború-ábrázolásának okait és eszközeit veszi sorra, minek során a történelem és a nyelv kapcsolatára igyekeznek összpontosítani. Echenoz regénye alkalmas erre az összevetésre, hiszen műfajparódiaként éppen a háborús regény nyelvezetének jellegzetességeit nagyítja fel és forgatja ki. A tanulmány végén mindezt a regény angol fordításának tükrében is megvilágítja.

A fejezet záró tanulmánya esetében ismét ötletes témafelvetéssel találkozunk. *Julie Wheelwright* írásában, „A kémkedés nyelvén”-ben (The Language of Espionage) Mata Harival foglalkozik, pontosabban a „kém-kurtizán” mint fogalom létrejöttével (the Creation of the Spy-Courtesan). Egy rövid élettörténeti áttekintéssel indít, majd három kifejezés – „kém-kurtizán”, avagy „férfifaló”, „nemzetközi nő”, illetve „vadember”¹¹ – elemzésén keresztül veszi sorra azt a három szerepet, melyeket az Antant hírszerzése rótt a híres kémnőre. A szerző nemcsak a bőségesen alátámasztott történeti háttérrel ismerteti meg minket, de részletesen kitér Mata Hari popkulturális utóéletére és elhíresült ügyének helyére a női szerepek átértelmeződésének épp az első világháború idején zajló folyamatában.

A tanulmánykötet ötödik, egyben záró fejezete a „Megemlékezés és emlékezet” (Commemoration and Memory) címet kapta, és négy írást tartalmaz. E könyvismertető olvasójában lassan fölmerülhet, hogy itt az „érdekes” szó már-már gátlástalan elcsépelése zajlik, de megnyugtatóan közlöm, nem erről van szó. Mint eddig minden esetben, most is indokoltan fogom használni: a fejezet első tanulmánya ismét egy igen érdekes témát vet fel. *Karen Shelby* írása „Itt a vérünk. Mikor (jönnek – A. L.) a jogaink?” (‘Here is our blood. When are our rights?’) az utcai művészet, azaz a graffiti és az első világháború kapcsolatát vizsgálja Flandria területén. Bár a flamand nacionalista szövegeket és beszédeket részletesen elemezték, a korszak vizuális nyelvezetével még nem foglalkoztak. A szerző ezt a hiányosságot pótolja tanulmányában. A címben szereplő idézet elemzése nagy teret kap, Shelby áttekinti a flamand katonák és mártírok áldozatkész szolgálatát, majd a belga hadsereg velük szembeni – a lázadás elkerülése érdekében tett – fellépését, és az Albert király által számukra ígért jogok elmaradását. A háború alatt a flamand aktivisták nyelvi problémákra, például a franciául kiadott parancsok meg nem értésére vezették vissza számos honfitársuk fronton

10 Kris Peeters: 14 / 1914: Jean Echenoz’s Great War, Meta-Discourse and the English Reception. In: Languages 2016. 140.

11 A „savage” melléknév jelentése kegyetlen, kíméletlen, vad.

bekövetkezett halálát, és követelték a vezényleti nyelv megváltoztatását. A tanulmány azt is bemutatja, hogy a graffiti kiválóan alkalmas műfajnak bizonyult arra, hogy az aktivisták felhívják a figyelmet a flamand nyelv hátterébe szorulására és nyilvánosan tiltakozzanak a kötelezően használt francia közfeliratok ellen.

A következő, „Az emlékezés nyelvei” (The Languages of Remembrance) című tanulmányban *Geert Buelens* kronológiai áttekintést ad összesen ötven különböző típusú művészeti és kulturális megemlékezési formára, amelyek 1918 óta az első világháborúval kapcsolatban születtek. A szerző azt vizsgálja, hogy az utókor milyen „nyelveken” próbálta meg feldolgozni a háború traumáját. A gyász nyelvétől a büszkeség, a gúnyolódás, a politikai radikalizmus, a humor és a borzalom nyelvein keresztül eljut egészen a bosszú, az irónia, az antifasizmus, az antikapitalizmus, a pacifizmus, sőt, a globalizáció, az imperializmus, vagy a geopolitika nyelvein adott válaszokig. Ez a felsorolás így talán nem sokat mond, de a tanulmányt olvasva valóban élesen elkülönülnek, mégis mind egy irányba mutatnak ezek a feldolgozási „nyelvek” (módszerek?). *Buelens* munkája izgalmas összefoglalóját nyújtja az emlékezés és feldolgozás világszerte alkalmazott formáinak.

A kötet utolsó előtti tanulmányát a másik szerkesztő, *Julian Walker* jegyzi. „Háború-kori idézetek Ernest Weekly Modern angol etimológiai szótárában (1921) és kortárs szótárakban” (Wartime Citations in Ernest Weekly’s *An Etymological Dictionary of Modern English* [1921] and Contemporary Dictionaries) című írása Ernest Weekly angol nyelvész pályájának bemutatásával kezdődik. Ezután a címben szereplő etimológiai szótárral foglalkozik, melyben Walker szerint a háborús idézetek arról tanúskodnak, hogy Weekly elméje nem tudta elengedni a háborús tapasztalatokat. Mindezt számos példán keresztül illusztrálja. Walker részletesen, kategóriákra bontva elemzi ezeket, majd összeveti az eredményeket későbbi korokból származó szótárakkal. Foglalkozik számos háborús „szleng” elemzésével, és kitér a központi hatalmakra aggatott antant gúnynevek „Boche, Fritz, Hun” magyarázatainak változásaira is. Érdekes megfigyelni, hogy még évekkel a háború lezárása után is érezhető az ellenérzés, a düh a korábbi ellenséges nemzetekkel szemben, ami még a szótárak fogalom-magyarázataiban is tetten érhető.

Az utolsó fejezet, és egyben a kötet záró tanulmánya a „Háborús diskurzus” (War Discourse) címet viseli és remek lezárása ennek, a témát kimerítően körüljáró műnek. *Ross J. Wilson* az 1914 és 2014 között eltelt 100 évet tekinti át abból a szempontból, hogy hogyan jelent meg a Nagy Háború a brit politikai kommunikációban, a médiában és a közbeszédben.

A szerző szerint a háborús megemlékezés maga is csatátérnek számít a kortárs Nagy-Britanniában. Bár az utóbbi években a történész szakma megpróbált szakítani a háborút kizárólag a „vér, sár és hiábavalóság” narratívájával leíró hagyománnyal, a köztudatban továbbra is kizárólag ez a kép él 1914–1918-ról. Érdekes például, hogy mai jelenségeket rendszeresen írnak le első világháborús kifejezésekkel. Hogy csak egy jellegzetességet emeljek ki közülük: a média az NHS-t (a brit közegészségügyet) a Somme-nál szolgáló brit hadsereghez hasonlítja: „szamarak vezetnek oroszlánokat” (lions led by donkeys). A tanulmányban Wilson úgy értékeli, hogy a centenáriumi rámutatott arra, hogy a háborúról való megemlékezés még mindig politikai küzdelmek színtere tud lenni, amit felelőtlenségnek tart a politikum részéről. Ahogy fogalmaz, a lövészárkok továbbra is állnak Nagy-Britannia-szerre, a csaták pedig folytatódnak, csak nem területekért, hanem politikai és identitásképző célokért.

A könyvet a kötetben való tájékozódást segítő tárgymutató zárja.

A tanulmánykötetben szereplő 14 kitűnő írás mindegyike más-más szempontok szerint, de mégis ugyanabba az irányba mutatva járja körül az első világháború témáját. A nyelv szerepe a háborús megemlékezésben, illetve a háború szerepe a nyelv alakulásában rendkívül izgalmas kutatási irányvonalak, és határozottan gazdagodik általuk a Nagy Háborúról alkotott képünk. Örömteli lenne hasonlóan kiforrott kutatási eredményeket olvasni a világháború magyar oldaláról is. A Nagy Háború kutatása az utóbbi években Magyarországon is igen pozitív irányba mutat, így talán már nem kell sokat várnunk hasonló megközelítések megjelenésére a magyar historiográfiában sem.

Christophe Declercq–Julian Walker (szerk.): Languages and the First World War: Representation and Memory (A nyelv(ek) szerepe a Nagy Háború emlékezetében). Palgrave-Macmillan, London, UK. 2016. 256 o.

Ambrus László

A Heimwehrek és az osztrák politika, 1927–1936

Az ezredfordulót követően természetesen növekszik azon publikációk száma, amelyek a XX. század jellegzetességeinek, egyediségének vizsgálatára és szintézisének megírására törekednek. Számos jelzővel próbálták és próbálják történészek, politológusok és filozófusok az elmúlt évszázad történéseinek magvát, karakterét megragadni. Ilyen a nemzetközileg is az egyik legismertebb a *Hobsbawm*-féle „hosszú XIX. századra“ rímelő *Berend T. Iván*-féle „rövid XX. század“ kifejezés is. Az elmúlt bő egy évtizedben kristályosodik ki az a nézet, hogy a XX. század az erőszak évszázada volt. Ennek kutatásával foglalkozik az „erőszak-történet“ (Gewaltgeschichte, history of violence), amely az utóbbi években meghatározó történettudományi trendé vált. Gyökerei messzire nyúlnak vissza. Mái befolyásolják az elmúlt századot elemző történészek munkáit filozófusok, mint *Hannah Arendt*, *Theodor W. Adorno* vagy akár *Walther Benjamin* erőszakra vallott gondolatai. Historiográfiai előzményei természetesen szorosan összefonódtak az 1960–1970-es évek fordulóján megindult nemzetiszocializmus okait feltáró nyugatnémet történetírással. Ezzel összefüggésben már ötven évvel ezelőtt is teret kapott a német történetírásban az első világháború erőszak-története, amely a centenáriumi alkalmával, nemcsak német, hanem különösen az angolszász területen szinte könyvtárnyi publikációval és örömteli módon új szemléletmódokkal, mint például a transznacionális és globális megközelítéssel gazdagodott. Ebben az új mainstreamben nagy szerepet vállalt *Robert Gerwarth*, a dublini UC-Centre for War Studies professzora és kutatócsoportja.¹ A XX. század erőszak-dinamikáját vizsgáló kutatásaik eredményeként egyértelművé vált, hogy az első világháború erőszak-történetének több évtizedes előzményei, másrészt hosszú távú következményei is vannak. Ennek fényében tett ki-

¹ Kutatócsoport linkje: <https://www.ucd.ie/warstudies/> (letöltve: 2018. május 29.). Két témába vágó meghatározó munka: *Robert Gerwarth / John Horne: Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg.* Göttingen, 2013. és *Robert Gerwarth: The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923.* London, 2016.

sérlet a centenárium kapcsán *Mark Jones*,² aki szintén a dublini kutatócsoport tagja, a weimari köztársaság keletkezéstörténetének újrajvizsgálására. Ennek eredményeként tematizálta a politikai erőszak meghatározó voltát az első német demokratikus kísérletben.

A XX. századi „erőszak-történelem“ tradicionálisan a második világháborúra és a shoára fókuszál, amelynek feltérképezésében szintén a német történetírás járt az élen még az ezredforduló környékén is. Új fejezetet nyitott azonban *Timothy Snyder*, amerikai történész 2010-es „Bloodlands”-e, amely újabb lendületet és nézőpontokat adott az európai erőszak-történet feltárásához. Főként ennek az angolszász impulzusnak köszönheti létét a berlini Humboldt Egyetemem professzorainak, *Jörg Baberowskinak* és *Michael Wildtnak* a „Hamburger Edition”-nál megjelenő, méltán elismert könyvsorozata, a „Studien zur Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts” is.³

A két világháború közötti európai erőszak-történet az utóbbi három évtizedben elsősorban a német paramilitáris szervezetek felemelkedésére és történetére koncentrált. A Párizsban élő *Enzo Traverso*, olasz történész 2007-es, az „erőszak bűvöletében” című alapmunkája az 1914–1945 közötti időszakot európai polgárháborúként értelmezi.⁴ A munka jelentőségét növeli, hogy felvállalta a téma transznacionális megközelítésének terhet is. A XX. század erőszak-dinamikájának azonban még számos fejezete és jelensége vár feltárára, újragondolásra, amelyhez az ezredfordulót követő „cultural turn” és „spatial turn” új módszerei nagy segítséget nyújthatnak. Hiszen egy-egy „nemzeti” erőszak-történetet nem lehet csupán nemzetállami keretek között vizsgálva értelmezni, a teljesebb kép eléréséhez szükség van a historiográfia transznacionális és komparatistikai eszközeinek bevetésére is. A most ismertetésre kerülő monográfia szerzője a történetírás ezen új „szeléből” vajmi keveset érzékeltetett, pedig témája kulcsfontosságú a közép-európai erőszak-történet számára.

A monográfiában bemutatott osztrák szélsőjobboldali paramilitáris szervezet, a Heimewehrek az 1920–1930-as években a híd szerepét töltötték be a közép-és dél-európai szélsőjobboldali mozgalmak között. Kapcsolati hálójuk Olaszországtól, Magyarországon át egészen Németországig terjedt, ami az első világháborúig visszanyúló kapcsolati tőkének köszönhető. Nem csak egy elszigetelt, elhalásra ítélt ausztriai szélsőjobboldali társadalmi

2 Mark Jones: *Am Anfang war Gewalt. Die deutsche Revolution 1918–1919 und der Beginn der Weimarer Republik*. Berlin, 2017.

3 Könyvsorozat linkje: <http://www.hamburger-edition.de/hamburger-edition/buecher/reihen/studien-zur-gewaltgeschichte/> (letöltve: 2018. május 29.)

4 Enzo Traverso: *A feu et f sang. De la guerre civile européenne 1914–1945*. Paris, 2007.

mozgalomról, hanem egy közép-európai válságjelenség példaértékű leképeződéséről volt szó. A közép-európai politikai kultúra része volt a két világháború között a félkatonai szervezetek jelenléte és a politikai erőszak általános elfogadottsága is.

A bemutatandó monográfia szerzője *Lothar Höbelt* történész, a Bécsi Egyetem címzetes történész professzora. Ismertségét és osztrák közéleti tevékenységét azonban nemcsak szakmai, tudományos tevékenységének köszönheti. Szélsőjobboldali kötődése, kijelentései és az osztrák Szabadságpárttal (FPÖ) való közeli viszonya miatt gyakran került kritikák kereszttüzébe. A monográfiája hiánypótló. Az osztrák szélsőjobboldal félkatonai és politikai tevékenységéről az 1980-as évek közepén született először és utoljára tudományos összefoglalás.⁵

A monográfia az osztrák két világháború közötti belpolitika egyik legmozgalmasabb időszakának bemutatására törekszik, mindössze tíz esztendő történetét öleli fel a több mint 450 oldalas munka. A szerző már az előszóban leszögezi, hogy az osztrák belpolitika és a Heimwehrek egymásra való hatásával kíván foglalkozni, a külpolitikai hatások mélyebb vizsgálatát nem tekinti feladatának. A témában azonban jelentős potenciák maradtak kihasználatlanok, így várjuk a folytatást. Kronologikus felépítésének köszönhetően az egyes fejezetek néhány év osztrák belpolitikai eseményeit részletezik, esetenként túl aprólékos pontossággal.

Az osztrák „Heimwehrek” fogalom magyarázatra szorul, hiszen egyrészt egy nagyon egyedi, osztrák jellegzetességről van szó, ugyanakkor jól tükrözi a közép-európai korszellemet, az erőszakdinamika továbbgyűrűzését és a politikai kultúrát is. A Heimwehrek esetében a többes szám használata indokolt, hiszen nem egy egységes mozgalomról volt szó. Ausztria 1918 után szövetségi köztársaságként működött, minden tartománynak megvolt a maga, helyi tartományi identitással, politikai kultúrával és célokkal rendelkező paramilitáris szervezete. Ezek az első világháború végén jöttek létre, helyi területi viták, határvédelemi problémák, illetve a magántulajdon védelme és a belső rend fenntartásának igénye motiválta az önszerveződéseket. Katonai vezetőik többnyire hadviselt, a világháborúból csalódottan hazatérő, a békés életbe visszatérni nehezen tudó vagy akaró katonatisztek voltak. Ezen ismérvek alapján számos hasonlóságot mutatott létük nemcsak a német szélsőjobboldali szervezetekkel, hanem az 1920-as évek elejéig Magyarországon is működő paramilitáris szabadcsapatokkal is. Létük tette nyilvánvalóvá, hogy az első világháború után Közép-Európában megszűnt az állam erőszak monopóliuma és a századfordulótól erősödő erőszak-di-

5 Walter Wiltschegg: *Die Heimwehr. Eine unwiederstehliche Volksbewegung?* Wien, 1985.

namika koránt sem ért véget a világháborúval. Ennek helyreállítása Magyarországon ment végbe a leghamarabb, amikor az 1920-as évek elején a szabadsapatokat véglegesen beolvastották az ún. Nemzeti Hadseregbe. Ausztriában az 1930-as évek közepére állt helyre az állam erőszakmonopóliuma, míg a weimari Németországban mindvégig megmaradt az államtól független paramilitáris alakulatok és az állami erőszakszervezetek kettőssége. Ausztriában és Németországban nemcsak a szélsőjobboldalnak volt félkatonai szervezete, hanem a baloldalnak is. Az ottani politikai kultúra része volt a politikai erőszak, amely leglátványosabban a félkatonai szervezetek utcai összecsapásaiban öltött testet. Az osztrák szociáldemokrata párt 1923–24 folyamán hozta létre a Republikanischer Schutzbund-ot, amely pusztán létevel és békés utcai erődemonstrációival is felhajtóerőt adott az akkor éppen erősen stagnáló Heimwehreknek. A taglétszámában és szervezettségében is erősebb Schutzbund egészen az 1930-as évek elejéig képes volt az utcán a Heimwehrral szemben megőrizni dominanciáját.

Az osztrák mozgalom egyik gyengesége a területi megosztottságban, illetve a tartományi vezetők rivalizálásában és pénzforrásokért, támogatókért való vetélkedésében rejlett. Ezt a megosztottságot csupán rövid időre, a mozgalom virágkorában, az 1920-as és 1930-as évek fordulóján sikerült, és csupán csak néhány évre áthidalni, ahogy erről a 3. és 4. fejezet részletesen beszámol. A másik nagy gyengeségük a finanszírozás volt. A monográfia is több fejezetben foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen forrásból sikerült életben tartani a mozgalmat. A belföldről származó pénzek egy részét az osztrák vasipari tőke adta, amely az 1920-as évek végétől egyre nagyobb mértékben német befolyás alá került. Céljuk a támogatással a szociáldemokraták „ausztromarxismusának” ellensúlyozása volt. A másik fontos osztrák támogatói kör az 1918-as fordulat vesztesei, a nemesi címüktől véglegesen megfosztott nagybirtokos nemesség közül került ki. Ők pénzügyi támogatásuk fejében a Heimwehrektől szintén a baloldal visszaszorítását remélték. A szélsőjobboldalra egyrészt a monarchia régi, egyre inkább pozíciót veszített elitje, másrészt a baloldali fordulattól tartó nagytőke igyekezett támaszkodni, ahogy ez máshol is történt Közép-Európában. A másik meghatározó pénzforrás, amely éppen a mozgalom legaktívabb időszakában az 1920-as és 1930-as évek fordulóján volt a legintenzívebb, külföldről származott. Ezzel kapcsolatban a szerző csak utalásokat és részinformációkat közöl, nem is törekszik a mozgalom pénzügyi hátterének feltérképezésére. Pedig tudva levő, hogy minden társadalmi mozgalom életben tartásához szükség van megbízható pénzre. A Heimwehrek függése egyben megvilágítja pénzforrások rejtett céljait is. Például a Bethlen-kormány az 1920-as évek végén a

pénzügyi és kapcsolati tőkében megmutatkozó támogatása fejében egyrészt az osztrák szociáldemokrácia további gyengítését, az olasz illegális fegyverszállítás tranzitjának biztosítását remélte, de egy Magyarország számára még kedvezőbb kereskedelmi-szerződés kikényszerítését is elvárta. A magyar közvetítéssel egyre intenzívebbé váló olasz anyagi támogatás az 1920-as évek végén elsősorban Olaszország geopolitikai térnyerését szolgálta a Duna-medencében, míg az 1930-as évek első felében a fasizmus ausztriai importját célozta. Az 1920-as években a Heimwehrnek juttatott német anyagi támogatás a stresemanni külpolitikát szolgálta. A Gustav Stresemann vezette berlini külügyminisztérium törekedett minden, egy későbbi Anschluss útjában álló akadály eliminálására. Ezek a külföldi pénzek, amelyek az osztrák belpolitikába való aktív és közvetlen beavatkozást jelentették és katonai puccsok előkészítését, vagy azok megakadályozását szolgálták. Gyakran egymást kioltó célkitűzéseket támogattak, ami az osztrák mozgalom ütőképességét nagyban, sőt gyakorlatilag végzetesen gyengítette.

Mint minden társadalmi mozgalomnak, így a Heimwehreknek is volt politikai-társadalmi programja, amely ugyan a korszakban folyamatosan alakult, az adott bel- és külpolitikai konstellációhoz igazodott. Alapelemei a baloldal ellenesség, az autoriter vezetés és a többé-kevésbé burkolt antiszemitizmus volt, így sok tekintetben megegyezett a jobboldalt meghatározó osztrák keresztényszocialista párt nézeteivel. Mindvégig hangosan hirdette magáról, hogy egy pártok felett álló, pártoktól függetlenül működő szélsőjobboldali társadalmi mozgalomnak tekinti magát. A monográfia második fejezete plasztikusan szemlélteti, hogy az 1920-as évek végén az osztrák keresztényszocialista párt milyen lépéseket tett annak érdekében, hogy saját fegyveres alakulatává tegye a mozgalmat. Ignaz Seipel kancellár közeledése az Heimwehrhez a szociáldemokrata félkatonai szervezet, a Schutzbund ellensúlyozását célozta. A mozgalom ekkor még ki tudott térni a kancellár halálosan ölelő karjai elől. Azonban 1936-ban az autoriter diktatúra alatt Engelbert Dollfuß kancellár a hozzá közel álló Heimwehreket is beolvasztotta a „Vaterländische Frontba”, ami egyben a már amúgy is hanyatlóban lévő mozgalom végét jelentette. A Heimwehrek politikai-ideológiai fejlődése jelentős, és nem várt változáson ment át a vizsgált időszakban. Noha szoros kapcsolatokat ápol az olasz fasizmussal, és Dollfuß autoriter elképzeléseinek egyik támaszát is jelentették, 1933-34 folyamán mégis hangsúlyosan és markánsan elhatárolódtak a hitleri nemzetiszocializmustól. Pedig számos katonai vezetője az 1920-as években szoros kapcsolatokat ápol a német szélsőjobboldallal, ahogy erről több fejezetben is olvashatunk. Például Graf Ernst Rüdiger Starhemberg, a rövid ideig egységes mozgalom vezetője sze-

mélyesen is részt vett az 1923-as müncheni sörpuccsban. Ennek ellenére a Heimwehrek 1934-től megszakítottak minden kapcsolatot az NSDAP-val, és aktívan támogatták az Anschluss-ellenes autoriter kormányprogramot egészen az osztrák annexió 1938 márciusi bekövetkeztéig. Egyetlen kivétel volt, mégpedig a stájer Heimwehr, amely már az 1930-as évek első felében gyakorlatilag beolvadt a nemzetiszocialista mozgalomba és ellenezte az önálló Ausztria fennmaradását. Ez a tartományi megosztottság és ideológiai heterogenitás rávilágított a Heimwehr-mozgalom gyengeségére az egységes és dinamikus nemzetiszocialista mozgalommal szemben.

Forrásai tekintetében a monográfia számos újdonsággal kecsegtet, hiszen olasz külügyi levéltári forráskiadásból és osztrák magángyűjtemények anyagaiból válogatott, ahogy erről a bevezetés végén lévő hosszú köszönetmondás is tanúságot tesz. A korabeli sajtóból is számos forrást használt fel, azonban a sajtóinformációk kiválasztásának kritériumai nem mindig követhetők nyomon egyértelműen. A kötet végén lévő jegyzetapparátus, irodalomjegyzék és a névmutató segítenek a tájékozódásban és a témában való további elmélyülésben.

A monográfia erőssége, hogy a Heimwehr-mozgalom felívelését és hanyatlását beleilleszti az osztrák belpolitika eseményeibe, párhuzamokat von, ok-okozati összefüggéseket fed fel, kiemelt figyelmet szentelt egyes Heimwehr-vezetők tevékenységének és politikai karrierjének. Esetleges hiányérzetet kelthet az olvasóban a transznacionális-külföldi kapcsolatok elemzésének és a politikai kultúra kontextusának hiánya, miközben a politikatörténet túlsúlyának csökkentése is a munka javára válhatott volna.

Lothar Höbelt: Die Heimwehren und die österreichische Politik 1927–1936. (A Heimwehrek és az osztrák politika, 1927–1936.) Vom politischen „Kettenhund” zum „Austro-Fascismus”? Arles Verlag, Graz, 2016. 456 o. ISBN 978-3-902732-66-8.

Murber Ibolya

Salò leányai

Kik voltak *Cecilia Nubola*, a Trentói Olasz-Német Történelmi Intézet kutatója monográfiájának címszereplői, a *Salò-i fasiszta nők (Fasciste di Salò)*? Azok az önkéntes, túlnyomó részben fiatal lányok és asszonyok, akik a hivatalosan Olasz Szociális Köztársaságnak, közkeletűen Salò-i Köztársaságnak nevezett náci bábállam szorongatott, pusztulásra ítélt helyzetében a SAF (Servizio Ausiliario Femminile) egyenruhájában, fegyverrel szolgálták, „aktívan támogatták a náci-fasiszta ügyet” (VIII. o.). Jelenlétük és jelenségük szinte sokkoló újdonságot jelentett a korábban túlhangsúlyozottan, brutálisan férfiuralmú „macsóista-szexista” (maschilista) olasz fasiszta gyakorlathoz és retorikához képest, de általánosan a hagyományos olasz paternalizmus rendjéhez viszonyítva is. S ha figyelembe vesszük, hogy az olaszországi polgárháború frontjának másik oldalán, az antifasiszta ellenállók, a partizánok soraiban is olyan nagy számban harcoltak nők, mint addig az olasz történelemben soha, beláthatjuk, hogy itt „nőtörténeti” szempontból is forradalmi változásról van szó. Más kérdés, hogy mind a politikai hivatalosság, mind a történetírás fősodra, egyszóval az utókor emlékezete a partizánnöket megdicsőítette, míg a „salò-i fasiszta nőket” elítélte vagy – egyszerűbben és gyakrabban – elhallgatta. Az előbbieket büszkén hirdethették ünnepekkor és nyomtatásban, dicsőülten hallgathatták-olvashatták küzdelmüket, eszméiket, az utóbbiak csak magukban vagy maguk között, legfeljebb szűk-szélsőséges politikai csoportosulásokban ápolhatták konok hűségüket a bukott-kompromittált ügryhöz, (a könyvborító grafikáján látható) zászlóhoz.

Cecilia Nubola témaválasztása tehát mindenképpen eredeti, érdekes, önmagán túlmutató jelentőséggel bír. Ugyanakkor erősen le is szűkíti önnön határait, amit a könyv alcíme jelez: *Egy bírósági történet (Una storia giudiziaria)*. Arra koncentrál, mi történt a „salò-i nőkkel” a háború után, hogyan fizettek vagy nem fizettek meg tetteikért. A lényegében jogtörténeti megközelítés a feldolgozást egyértelművé, egyszersmind azonban egyoldalúvá teszi. A büntettek mint vádpontok, a róluk folytatott viták mint bírósági harcok

jelennek meg, szükségszerűen relativizálódva, nem ritkán elbizonytalanítva az olvasót. Hiszen a legelszántabb „fasiszta nő” is arra kényszerítette a súlyos büntetés fenyegetése, hogy letagadja, kicsinyítse, külső kényszerrel, mások ráhatásával magyarázza-mentegesse a neki felrótt cselekményeket.

E büntettek olykor iszonyatosak voltak. A vádlottak némelyike nem érte be „a feljelentetés tipikusan nőinek tartott bűncselekményével” (29. o.). Franca Carità (rácáfolva családnevére, mely irgalmasságot jelent) „izzó tükkel és vasakkal” égette „az elfogottak nemi szervét”, égő cigarettákkal sebeiket, nővérével együtt dohányozva vagy falatozva, viccelődve, nevetgélve élvezte a kínvallatásokat (elektrosokk, korbácsolás, rugdosás, ütlegetés) látványát (98–100., 160. o.). Maria Concetta Zuao vizeletet itatott női áldozatával (120–121. o.), Anna Maria Cattani körmei alá döfött tükkel igyekezett vallomásra bírni egy sebesült partizánokat ellátó ápolónőt (133. o.), egy ellenálló férfit törrel összevagdalt, félig megvakított, megesonkított és halálosan szíven döfött, „cigarettája füstjét az arcába fújva” (157. o.)... És így tovább, és így tovább. Az efféle rémtettekhez képest az, hogy áldozataikat sokszor ki is rabolták, úgyszólván csak ráadásnak tekinthető (56., 144. o. stb.).

A gyilkosságokért és kínzásokért, a kivégzőosztag elé juttatott partizánokért vagy koncentrációs táborokba juttatott családokért a perbe fogott nőknek korabeli európai viszonylatban úgyszólván példátlanul csekély büntetéseket kellett elszenvedniük. Pedig csak a legsúlyosabb embertelenségek elkövetőit nem részesítették az első, 1946-os amnesztiában (VII. o.), amely különös módon annak a Palmiro Togliattinak (mint az első De Gasperi-kormány igazságügyi miniszterének) a nevéhez fűződik, aki pedig az Olasz Kommunista Párt vezéréként korábban jócskán beszenyezte magát sztálinista vérbűnökkel a Szovjetunióban és a spanyol polgárháborúban (X. o.). Noha a Risorgimentóban megszületett olasz liberális állam által (Cesare Beccaria jogelméleti alapvetésének megfelelően) eltörölt, majd a Mussolini-féle fasiszta diktatúra által visszaállított halálbüntetést rövid ideig még érvényben hagyták, mint a háborús törvénykönyvbe foglalt „speciális” büntetési nemet (3. o.), női elítéltek esetében „egyetlen halálos ítéletet sem hagytak jóvá, ennek megfelelően egyetlen kollaboráns nőt sem végeztek ki” (175. o.). Több okból. Egyrészt a bírák osztották a hagyományos elítéltelet („infirmitas sexus”), miszerint „nők nem képesek súlyos bűncselekményt elkövetni” (171. o.). Másrészt az egész ítélkezésre rávetült a „lex post facto” gyanúja (3–5. o.). Harmadrészt az amnesztia-rendeletekkel, feltételes szabaddalra helyezésekkel – melyeknek köszönhetően 1951-ben, 1953-ban, de legkésőbb 1955-ben a legszigorúbban elítélt nők is kiszabadultak

(3–9. o.) – a helyreállított olasz jogállam a társadalmi megbékélést kívánta előmozdítani. Az 1955-ös végső „szabadító rendeletet” Aldo Moro mint kereszténydemokrata igazságügyi miniszter írta alá (a későbbi vértanú, a Vörös Brigádok terrorszervezet áldozata), akinek keresztény és demokrata szemléletéhez ez az irgalmazó gesztus sokkal inkább illett, mint Togliatti sztálinizmusához (192–200. o.). A békéltetés szándéka különösen látványos volt Dél-Tirolban, Bolzanóban és környékén, ahol a nemzetiségi indulatokra is ügyelni kellett (140–151. o.).

Mielőtt azonban kimondanánk, hogy sehol Európában a fasiszta háborús bűnösök nem úszták meg olyan olcsón, mint Olaszországban, nem árt felidézni azt, amit az olasz törvényhozók is szem előtt tartottak, hogy közvetlenül az 1945-ös felszabadulás után a partizánbosszú számos esetben kegyetlenül, túlzón, igazságtalanul sújtott le a fasiszta rezsim valós vagy vélt bűnöseire. Cecilia Nubola szemléletes példát hoz fel: „Két fanatikus fasiszta, Zamboni és Rinaldi, akik ugyanazon a területen tevékenykedtek és ugyanazon bűnökkel mocskolták be magukat, teljesen különböző sorsra jutottak: az első elrejtőzött, majd szabad ember lett úgy, hogy egy napot sem ült börtönben; a másodikat kivégezték. Két eset, mely tekinthető akár a háború utáni Olaszország paradigmájának, jelképének is.” (135. o.) Nubola monográfiáját, a kép teljessége kedvéért, érdemes kiegészíteni Giampaolo Pansa krónikáival, az ellenállók-partizánok vérbosszúiról, merényleteiről, építéletekről. A sorukat megnyitó *A legyőzöttek vére. Ami Olaszországban 1945. április 25. után történt (Il sangue dei vinti. Quello che accadde in Italia dopo il 25 aprile)* megjelenésekor, 2003-ban nagy botrányt és vitát kavart, revizionizmussal és az ellenállás, a felszabadulás befeketítésével vádolták meg (G. Pansa: *I gendarmi della memoria*, 2007). Pedig a partizánok „vendettájáról” akkor már kanonizált regények sora volt olvasható, némelyikük egyenesen tananyagként, elég talán Cesare Pavese *A hold és a máglyák (La luna e i falò)*, 1950) című, magyarra is lefordított művére utalni. Mint oly sokszor, a szépirodalom ezúttal is megelőzte a történettudományt, a regényírás a történetírást.

Cecilia Nubola: *Fasciste di Salò. Una storia giudiziaria (Salói fasiszta nők. Egy bírósági történet)*, Laterza, Roma–Bari, 2016, 219 o.

Madarász Imre

Hollywoodból a Fehér Házba – Ronald Reagan élete

Ronald Reagan azon ritka amerikai elnökök közé tartozik, akik már korábban is ismertek és népszerűek voltak, de két elnöki ciklusa után is rajongói voltak szerte a világon, s halála után valóságos reneszánsza kezdődött, ami a mai napig tart, s nem csak az Egyesült Államokban. Reagan Közép-Kelet-Európában különösen közkedvelt és nagy becsben tartják, mint azt a Budapesten felállított szobra is jelzi (a Szabadság-téren állították fel 2011-ben). Rengetegen írtak már Reaganról kezdve a volt elnök életrajzi írtásaival, és a sor úgy tűnik, folytatódik. *H. W. Brands* történész legutóbbi könyve is ezt a valóságos jelenséget megtestesítő férfi életrajzával teszi gazdagabbá tudásunkat nem csak Reaganról, de az Egyesült Államok huszadik századi válságairól és sikereiről egyaránt.¹

A szerző hangulatosan meséli el Reagan életének fontosabb szakaszait, amit azért megkönnyít az is, hogy Reagan élete fordulatos, már-már kalandos volt. Az első világháború alatt volt kislány, anyagilag kifejezetten hátrányos helyzetben lévő családban nőtt fel, de képes volt főiskolára járni, noha nem volt éltanuló; volt sportkommentátor egy középnyugati rádióállomásnál, sikerült nevet szereznie magának Hollywoodban, színészi és retorikai képességei pedig lehetővé tették a politikához vezető utat, miután filmes karrierje a második világháború után hamar lecsengett. És az igazi pályafutás csak ezután kezdődött. Mindezeket az állomásokat Brands olvasmányosan mutatja be és közben természetesen fel-felvillantja a kor nagy háttérképeit: az 1920-as években először megjelenő fogyasztói társadalmat, az 1930-as években a gazdasági válságtól sújtott Amerikát, Franklin Delano Rooseveltnél elnöki éveinek essenciáját, a második világháború után hamar elharapódzó kommunista-ellenességet, a hidegháború Reagan által is megélt hazai lecsapódását, a politikai konzervativizmus előre törését az 1960-as években, melynek egyik zászlóvivője éppen Rea-

¹ H. W. Brands a University of Texas jól ismert történésze. Számos sikeres könyv szerzője, köztük *The Reckless Decade* (1995), *Lone Star Nation* (2004), *Andrew Jackson* (2006), *Traitor to His Class* (2008) vagy a *The Man Who Saved the Union* (2012).

gan volt, egészen a hidegháború végéig, amikor is a Reagan által vezetett Egyesült Államok került ki győztesen az évtizedekig tartó konfrontációból a Szovjetunióval szemben. Emellett képet kapunk Hollywoodról az 1930-as évektől egészen az 1950-es évek elejéig, amikor is Reagan színészi karrierje végleg befejeződött. Ez viszont egybeesett a televízió felvirágzásával, amely új lehetőségeket adott Reagannek. A General Electric-kel kötött szerződése megújult népszerűséget hozott számára egy sikeres tv-sorozatnak köszönhetően. Nyolc éven át majd minden vasárnap milliók nézték és hallgatták Reagant, aki a kapitalizmus egyik legsikeresebb cégét népszerűsítette a könnyed szórakoztató műfaj keretein belül. „Reagan a GE-nél eltöltött évek alatt”, írja Brands, „egy hollywoodi alakból a konzervatív nézetek nemzeti szószólójává vált”. (125)

Brands természetesen nem csak leír, de próbál magyarázni és megmagyarázni is. Például fontos szempontként jelenik meg Reagan pszichológiai háttere: az alkoholista apa és a szegénység nyomán kialakult féltékenység és biztonságihiány, amit igazán csak emberek előtti szerepléssel tudott ellensúlyozni, de igazán sosem volt bizalmas ember, s adottságai nem voltak megfelelőek az igazi hollywoodi sztársághoz sem. Részben ez vezetett első házasságának felbomlásához is Jane Wymannel. Ezek a problémák valóban csak a korai negyvenes éveire múltak el – szinte nyomtalanul. 1952-ben elvette Nancy Davist, amely házasság élete végéig elkísérte, és emellett a politika végérvényesen élete fő mozgatórugója lett. Ettől függetlenül a fiatalkori bizonytalanságok valószínűleg végig a felszín alatt lebeghettek. Mindenesetre az 1940-es évek végére Reagan komoly tapasztalatot szerzett a hollywoodi színészek érdekképviselője terén a helyi és valamelyest az országos politikában is. Így mire kialakult az Egyesült Államok hidegháborús politikája a feltartóztatás programjával, paralel módon Reagan is kialakította saját antikommunista és az amerikai demokráciába vetett hitét és ahhoz való aktív politikai hozzáállását. A könyv mindvégig felvillantja az amerikai belpolitika néhány már feledésbe merült és számos máig jól ismert epizódját, míg a nemzetközi kapcsolatokból adódó fordulatok is mind felbukkannak, hogy megfelelő háttérrel biztosítsanak Reagan politikai arcúlatának kialakuláshoz és bemutatásához.

Reagan számára az igazi áttörés 1964-ben érkezett el, amikor is Kennedy halála után a Republikánus Párt és a konzervatív szavazók keresték a megfelelő jelöltet. Noha Barry Goldwater nem volt nyerőképes elnökjelölt, az egykori filmszínész pont az ő érdekében tartott elhíresült beszéde helyezte Reagant a konzervatív mozgalom figyelmének a központjába. 1964-ben tehát megkapta a hőn áhított színpadot, amire mindig is annyira vágyott, most

már a politikai színházban. És az 1960-as évek először a polgárjogi küzdelmek mentén és nyomában kialakult nagyvárosi erőszakkal, majd Vietnam miatt a fiatalok körében megjelenő háború- és kormányellenes tiltakozással és néha túlságosan kilengő liberalizmussal a konzervatív politika malmára hajtották a vizet. 1966-os fölényes győzelme a kaliforniai kormányzóságért persze az országosan tapasztalható Republikánus siker része volt, de Kalifornia mint állam fontossága és az azelőtt politikai posztot be nem töltő Reagan győzelme kiemelkedő volt – s sok lehetőséget vetített előre mind Reagannak személyesen, mind a Republikánus Párt számára.

De az első országos megmérettetés – az 1968-os választási év – fiaskót hozott Reagan számára. A viharos 1968-as év – a vietnami kudarcok, Johnson bejelentése, miszerint nem kívánja magát újra megmérettetni az elnöki posztért, a Martin Luther King Jr. és Robert Kennedy elleni merényletek és számos nagyvárost érintő zavargások – új arcért kiáltott, ami elhittette Reagannal, hogy ő lehet ez az arc. De a rutinos és komoly hálózattal rendelkező Nixon simán elnyerte a Republikánus Párt jelölését és a novemberi elnökválasztás alkalmával is sikert aratott. Ugyanakkor Reagannek Kaliforniában az egyetemi zavargások miatt kellett aktívan és sokak szerint túlságosan keménykezűen eljárnia. Ezeket az eseményeket mindenki ízlése szerint ítélte meg, de az országos ismertség tény lett: Reagan a konzervatív politikai erők egyik élharcosává vált az Egyesült Államokban, különösen az 1970-es kormányzósági újraválasztásával – még ha ez a győzelem korántsem volt olyan fölényes, mint négy évvel korábban. Viszont Brands jól illusztrálja, hogy az egyetemi zavargások kapcsán hozott keménykezű intézkedései és a költségvetési hiány egyensúlyba hozására tett lépései mennyire jól vetítették előre majdani elnöki lépéseit.

Miután Reagan kitöltötte két ciklusát Kalifornia kormányzójaként – és Nixon csúfosan végezte elnöki hivatalát – csakis a Fehér Ház jöhetett szóba mint ambiciózus jövőkép a politika terén. Ennek megfelelően Reagan kiválasztotta azt a fórumot, amivel leghitelesebben és maradandóbban kommunikálhat az amerikai emberekkel: a rádiót. Brands hitelesen mutatja be, miért nem a televíziót választott a korábbi filmszínész: hiúság az idősödő korára nézve, hangjának és az azon kimondott szó varázsa, a hatalmas számú ember napi szinten való elérése, s nem utolsó sorban Franklin Roosevelttel utánzása, aki Reagan politikai hőse volt – mind-mind fontos szempont egy esetleges elnöki kampány felépítésében. S rádiós beszédeit mindig ő írta – egy újabb érdekes szempont a sokszor politikailag butának elkönyvelt Reagannal kapcsolatosan.

Noha az 1976-os elnökválasztási ciklusban ismét nem sikerült megszereznie a republikánus jelöltséget, nem adta fel és ezután is a rádióban hir-

dette saját konzervatív igéjét, ahol „megerősítette hírnevét, mint az ország legvonzóbb konzervatív személye... Nem mindenki értett egyet Reagannal, de ritkán találták ellenszenvesnek” (209.). **Jimmy Carter elnöki évei** sok szempontból igen sikertelenek voltak, ami csak részben adódott az elnök hibáiból, de mindenképpen megnyitotta az utat egy újabb republikánus győzelemhez az 1980-as elnökválasztáson.

A könyv nagyobbik része érthetően Reagan nyolc elnöki évével foglalkozik. Reagan két alapvető dolgot akart megvalósítani: gazdasági programjának egyik lényege az adócsökkentés és a kormányzati kiadások csökkentése volt (a Védelmi Minisztérium látványos kivételével), míg a másikat a nemzetközi verseny a kommunizmussal fémjelezte. Ez utóbbinak lényege a Szovjetunióval folytatott fegyververseny fokozása és az amerikai előny megszerzése, illetve megtartása volt, mint az amerikai nemzetbiztonság alapköve. Reagan mindig a nagy képet tartotta szem előtt és eszerint is kormányzott: megosztotta vízióját az amerikaiakkal, akik nagy többsége azt lelkesen fogadta, az apróbb részletek megvalósítását azonban beosztottjaira hagyta. A szerző számos apró epizódra kitér, amik színesítik az amúgy is mozgalmas 1980-as éveket, de ezek nem elvesznek, hanem valóban hozzáadnak a fő narratívához.

Reagan retorikája nem véletlenül kap külön hangsúlyt kormányzási technikájában. Kevesen voltak ennyire birtokában ennek az adottságnak – vagy művészetnek –, és tudtak élni ennyire az előnyeivel. Franklin Delano Roosevelt óta nem volt ennyire kimagasló retorikai elnöke az Egyesült Államoknak, s nem véletlen, hogy Reagan egyik példaképe is pont Roosevelt volt. Ha úgy érezte, a Kongresszus nem hajlandó az ő által képviselt és meghirdetett politikához segítő kezet nyújtani új törvények megalkotásában, egyszerűen átnyúlt a fejük felett és a választókhöz beszélt. Ez utóbbiakat sikerült meggyőznie, így azok kellő nyomást gyakoroltak választott képviselőikre, hogy azok közül elég támogassa Reagan gazdaságpolitikáját. Noha nem mindig sikerült ez a varázslat, mégis szinte védjegye lett elnöki gyakorlatának.

Reagan testesítette meg az újult erővel előre törő konzervativizmust. Retorikája gyakran csillantotta meg a vallásosság jegyeit, noha ő maga nem volt minden vasárnap templomba járó hívő, s a harcot a kommunizmussal felvevő aktív nemzetbiztonsági politikát folytató szerep is a liberálisok állandó keresztüztüzebe helyezte. De az amerikaiak jelentős része elégedett volt ezzel az állásponttal. S az elnök újra meg újra képes volt retorikai kiválóságának köszönhetően megnyerni magának a többséget és hihetően elhárítani esetleges kellemetlen felelősséget. A rengeteg külpolitikai probléma (a ko-

reali utasszállító lelövése a szovjetek által, a nicaraguai kontrák finanszírozása, ami végül az Irán-Kontra Ügyben csúcsonyosodott ki és lett a Reagan-adminisztráció legsötétebb fejezete, az afganisztáni szovjet megszállók elleni csapatok fegyverrel való ellátása, a falklandi háborúban való magatartás és különösen a Szovjetunióval való viszony, mindenekelőtt Gorbacsovval (Reagan második ciklusa idején) mindig arra kényszerítette az elnököt, hogy mélyen merítsen abból a retorikai varázstárból, amit oly nagyszerűen művelt: hol őszinte megbánással vagy tudatlansággal, hol mérgesen és felindultan, mély érzelmekkel és pátosszal, máskor pedig humorral volt képes mindig megtalálni a legmegfelelőbb hangot, amikor honfitársaihoz beszélt.

Brands egy olyan Reagant mutat be nekünk, aki sokkal ügyesebb politikus volt annál, mint amit sokszor neki tulajdonítanak. Ösztönös megérzései vezérelték legtöbbször és ezek, ha nem is voltak mindig sikeresek a szűken vett politikai térben, a népszerűségi dimenzióban a legtöbbször sikerült saját malmára hajtania a vizet. Emellett a szerző jó érzékkel ismerteti meg velünk a Fehér Ház mindenkori lakójának feladatait. Nyilván számtalan eltérés van elnök és elnök között, de minden elnöknek sok-sok hasonlósággal kell szembenézni és megpróbálni a kihívásokat jól kezelni, azokból lehetőleg előnyt kovácsolni. Ilyen lehet, amikor egy minisztertől kell valahogy megszabadulni (ahogy ezt Reagan tette Alexander Haig külügyminiszter esetében), vagy amikor a hivatalos külföldi elnöki utakat lehet az újrávalásztás érdekében propaganda célokkal megvalósítani. Az elnöknek meg kell küzdenie a kabinetten és a nagyobb bürokrácián belüli hadakozással, amit Reagan taktikusan oldott meg.

A számos probléma és válsághelyzet közül talán kiemelkedik – különösen a mai helyzetből visszatekintve – a terrorizmus ekkor megkezdődött megerősödése. Reagan előtt is voltak terrorcselekmények, de elsősorban a nyugat-európai szélsőbaloldalhoz köthető emberrablások és gyilkosságok formájában. Az 1980-as évek hozta meg a Közel-Keleten burjánzó iszlamista terrorizmust, ami elsősorban az Egyesült Államok ellen irányult. S mivel idővel ez vezetett a 2001. szeptember 11-i eseményekhez és az azóta is tartó Nyugatellenes terrorhoz, így a könyv ezen részei kivételes relevanciával bírnak a mai olvasó számára. Reagan gyakorlatilag ugyanazt a retorikát használta már az 1980-as években, amit George W. Bush vett át tőle, s ami a terror elleni harcot meghirdette. Ezzel kapcsolatos a részletesen kifejtett „Irán-kontra” néven elhíresült botrány, amelynek során kiderült, hogy az amerikai kormány fegyvereket adott el Iránnak – ami törvényellenes volt –, azért, hogy ennek fejében az irániak rábírájék a palesztinokat, hogy amerikai túszoikat engedjenek szabadlábon. Ráadásul az izraeli közvetítőkön keresz-

tül lebonyolított fegyverüzlet profitjából a nicaraguai kontrákat támogatták a Kongresszus ilyen rendelete ellenében. Semmi sem okozott akkora presztízsveszteséget Reagannak, mint a félig-meddig a tudtán kívül történt illegális akció. Talán a majdnem teljes sajtótájékoztató anyaga a témában túlságosan aprólékos, viszont jobban megismerteti az olvasóval a 30 évvel ezelőtti eseményeket, szereplőket, kormányzati és sajtótechnikákat, érveket és érzelmeket. Egy másik, a mostani elnök miatt is releváns aspektus ebből a szempontból, hogy Reagan hagyta, hogy a független vizsgálóbizottság végezze a munkáját, ő maga többször is segítette a tényfeltárást, és noha nem tudott a kontráknak nyújtott illegális támogatásról, vállalta a politikai felelősséget. Ezek Donald Trumpról nem mondhatók el.

A másik fontos szempont természetesen a Szovjetunióval való tárgyalások, amelyek Gorbacsov hatalomra kerülésével valósulhattak meg. Reagan mindenképpen előnyben volt, hiszen az amerikai gazdaság összehasonlíthatatlanul erősebb lábakon állott, mint a szovjet, s így a hosszú távú fegyverkezési verseny a szovjet érdekek ellen volt. Kommunista beállítottsága ellenére Gorbacsov nagy adag realitásérzékről tanúskodott, amikor pragmatista külpolitikát folytatott, és a két ellenséges szuperhatalom vezetője között egészen munkaképes kapcsolat alakult ki, amely végül előre hozta a hidegháború végét is. A Reagan–Gorbacsov találkozók nagy aprólékosággal jelennek meg, talán picit túlsúlyosak az egész könyvet illetően, de ez nyilvánvalóan a szerző érdeklődését és nézőpontját tükrözi.

Sokszor megjelenik Nancy Reagan, a First Lady szerepe is, de az általános mítosszal szemben kiderül, hogy nem volt akkora befolyása az elnökre, mint azt sokan feltételezik. Természetesen hatott Reaganre és bizonyos esetekben tudta őt befolyásolni, de nem irányította, mint azt sokszor a közhiedelem tartja. Majdnem ilyen sokszor jelenik meg a történelmileg sokkal fontosabb Franklin Roosevelttel, akivel a szerző rendre összehasonlítja Reagant. Ahogy Brands fogalmaz, „a kulcs Reagan sikeréhez éppúgy, mint Roosevelttel esetében, az a képesség volt, hogy visszaállítsa az amerikaiak saját hazájukba vetett hitét” (734). Mind politikai technikájában, mind retorikai képességében, mind korszakos politikai fajsúlyánál fogva a szerző e két elnökben látja a huszadik század amerikai történelmének két legnagyobb alakját.

Naplóbejegyzésekre, jegyzőkönyvekre, archív anyagokra, korabeli újságcikkekre és akkori politikai szereplők emlékirataira és interjúikra támaszkodva Brands jól mutatja be a Reagan féle Fehér Ház működését, a politikai döntések előkészítését, és ezekben Reagan szerepét. Brands jól vezeti végig az olvasót mind a számos belpolitikai és ugyanúgy a külpoli-

tikai válságokon és kihívásokon. Legyen szó adócsökkentésről, gazdasági tervekről, közép-amerikai, közel-keleti vagy az általános értelemben vett kommunizmus elleni harcról, Brands részletesen, de érthetően és élvezetesen mutatja be az apró epizódokat, amelyeket helyesen ágyaz a nagyobb folyamatokba, s ezalatt felvonultatja az 1980-as évek gyakorlatilag összes főszereplőjét, az amerikai színtéren pedig rengeteg mellékszereplőt is. A könyv elfogulatlan, ami további érdem, hiszen Reagan roppant népszerű még ma is, és ezért több elfogult hangot is hallani vele kapcsolatban. Egy józan, kimért, a hibákat és erényeket egyformán feltáró munka viszont segít az olvasónak elhelyezni Ronald Reagant a palettán.

A könyv ugyan vaskos, de mivel számos rövid fejezetre van tagolva, s nagyon olvasmányos stílusban íródott, ahol megfelelő egyensúlyban van az elmesélés és az információ, örömet okoz a mű olvasása. Az amerikai elnökök és az őket körülvevő miliő, a Fehér Házat megelőző és későbbi életút mindig is olvasók hatalmas táborát szólította meg az Egyesült Államokon belül és kívül egyaránt. Kevés elnök volt annyira népszerű, mint Reagan, s élete gyakorlatilag felölelte az egész huszadik századot, amit *Henry Luce* oly híresen „az amerikai évszázadnak” nevezett.

H. W. Brands, Reagan. *The Life (Ronald Reagan élete)*, New York: Doubleday, 2015. 805. o.

Peterecz Zoltán

Napoca

Szabad országban szabad történészek általában arról írnak, amiről szabad, ha nem kívánnak nem szakmai okokból kifolyólag nagyon komoly kellemtelenségeket tapasztalni szakmai életük előmenetelében. Életem során láttam már jó pár esetet, és ezek annyira banálisak és általánosak – kultúrkörtől, politikai eszmeiségtől, földrajzi realitásoktól függetlenül, csak az iratlan szabálykódex változik esetenként – hogy felesleges elemezni, úgymint mindenki tudja, miről van szó. Amennyiben Györke Zoltán doktorandusz lenne, valószínűleg sok kellemtelenség érné e kötete miatt. Ugyanakkor a kötet tematikája egyrészt úgy demitizál egy helyi érzékeny témát, hogy akár azt is mondhatnánk, nyitott kapukat dönget. Utóbbi azért, mert nagyjából mindenki tudja – legalábbis Kolozsvár térségében –, hogyan biggyesztette oda Nicolae Ceaușescu személyes elhatározásból Kolozsvár nevéhez a Napoca szót, az ókori római városra utalva. Ugyanakkor a döntés tágabb értelemben vett környezetét, társadalmi és kulturális beágyazódását, és a kor helyi elitje kialakulásának szelekciós és egyéniségformáló mechanizmusait gyakran azok sem látják át, akik mindezeket megélték. Ennek megértéséhez segít hozzá Györke Zoltán könyve, amely jól átöleli az 1974–2014-es kolozsvári trendek alakulását.

A könyvet olvasva a *tacitusa sine ira et studio* elve jutott eszembe, de ennek nem idealista, hanem gyakorlati megközelítésében. Maga a klasszikus történetíró, miután bevezetőjében megfogalmazta magasztos elvét, végig értékítéletet mondott munkájában, de nem szubjektív véleményként kifejtve, hanem Tiberius és Nero tettein, azok leírásán keresztül szuggerálta – és szuggerálja mind a mai napig – az olvasó értékítéletét. Hasonlóképpen jár el könyvében Györke is. Olvasmányos stílusa mindvégig semleges marad, leírásaiban objektív hangot üt meg, sok esetben nem is kommentálja külön, szubjektív szempontból a bemutatott tényeket. A szerző maga, a saját szavával ritkán minősít, legtöbbször esetében a dokumentumok, szövegek beszélnek helyette. Ez nagyon hatékony módszer, mindössze annyi szükséges ehhez, hogy a szerző képes legyen a megfelelő kontextusba elhelyezni a pontosan idézett szöveget, ezt a kritériumot pedig maradéktalanul teljesíti.

A kötet struktúrájának legfontosabb részei a három tematikus fejezet, melyek lényegében mind ugyanezen tematika köré – hogyan válhatott Kolozsvárból a XX. században Kolozsvár-Napoca – tömörülnek, mégis mindhárom más, mivel különböző állapotokból közelíti meg a témát, különböző jelenségekből von gyűrűt a központi téma köré. Az első rész azt írja le konkrétan, hogyan döntött Nicolae Ceaușescu arról, hogy Kolozsvárt felruházza a Napoca névvel, illetve mi lehet a reális – és a fiktív – kapcsolat a római kori Napoca és a későbbi, középkori alapítású Kolozsvár városa között, hogy torzult ez el a köztudatban. Különösen nagy figyelemet szentel annak, hogy mit ír a régészeti-történelmi szakirodalom Napocáról, és hogyan vált egy történelmi fogalom, mely a helyén kezelve egyúttal tény is – mivelhogy Napoca ténylegesen létezett – fiktív történelmi örökséggé, a nacionalista kommunizmus mítoszkreáló jelenségei tükrében. Egy külön alfejezet foglalkozik az analógiákkal, melyek közül a legjelentősebb Turnu Severin esete, amely megkapta a Drobeta nevet is.

Az erdélyi–és ennek keretén belül a kolozsvári–kommunista pártstruktúra és értelmiségi holdudvar kiépítéséről és működési mechanizmusairól szól a második terjedelmes fejezet. A fejezet nemcsak információkban gazdag, de jól átláthatóan strukturált, forrás lehet bárki számára, aki Kolozsvár városának, illetve Kolozs megye pártnomenklatúrájáról szeretne átfogó képet kapni. E téren ez a fejezet megkerülhetetlen. Ugyanakkor a téma rendkívül érzékennyé válik, amikor a kommunista ifjúsági szervezetek – UTC és UASCR – aktivistáit tárgyalja, mivel sokuk nevével manapság is találkozhatunk a közéletben, befolyásos pozíciókat elfoglalván a felsőoktatásban, a közigazgatásban és a politikában. A téma kényességéből fakadóan sokan nem is vágtak volna bele, a becsületsértési perek kockázatától félve, ugyanakkor Györke ezt úgy oldotta meg, hogy e téren nem érheti kellemetlenség (személyes sértődöttség és ellenszenv igen) mivel tartózkodik a szubjektív minősítésektől, és a folyamatokat pontos, dokumentumokból vett idézetekkel érzékelteti. Ennek tükrében aktuálpolitikával foglalkozó újságírók számára is hasznos lehet. Ugyanakkor ez a fejezet egyfajta hidat képez közelmúlt és nagyon is aktuális jelen között. Ez utóbbi pedig a harmadik fejezetben manifesztálódik.

A „Helyi emlékezet és nyilvános diskurzus a posztkommunista Kolozsváron” című harmadik rész az 1989-et követő kolozsvári közélet toposzaiba és a kommunista múlt mítoszainak továbbélésébe ad betekintést. Elsősorban populista politikusok – mint például Gheorghe Funar egykori polgármester – és a sajtó terméséből szemezget, kiemelve a pártatlanságra törekvő, újfajta történetírás megnyilvánulásaiából is azokat a motívumokat, melyek

jelen munkája szempontjából relevánsak lehetnek. Mintegy arra utal ezzel Györke – mint ahogy a kötet címében is ezt teszi – hogy az eszmeiség a rendszerváltással megmaradt. Külön kis alfejezetet kap a Kolozsvár/Cluj név helyreállítására tett kísérletek összefoglalója is. A három nagy egység – mint ahogy láthatuk – egyenként is megállná a helyét, önálló tanulmány formájában, de a kötetben is harmonikus egységet alkotnak, egymást követve, tematikus és időrendi sorrendben egyaránt. Magát a főszöveget epilógus, négynyelvű – magyar, román, német és angol – kivonat, könyvészet és rengeteg csatolt eredeti dokumentum – több mint száz oldalra rúg ez utóbbiak száma – egészítik ki.

Ha a kötet erősségeiről kell beszélnünk, mindenképpen a dokumentáltságot kell kiemelni. A források felsorolása tíz oldalra rúg. A levéltári források a bukaresti és kolozsvári levéltárakból származnak, ugyanakkor gazdag a sajtóanyag, és a könyvészet, melyben 1989 előtt megjelentetett könyvek éppen úgy megtalálhatóak, mint a legújabb munkák. Egy másik erőssége az írásnak az objektivitásra törekvő hangvétel, melyet elsősorban a „források magukért beszélnek” módszerrel éri el a szerző. Ezzel kerüli el, hogy ő maga minősítsen, mivel a beidézett szövegek ezt helyette is megteszik. Ez annál is szerencsésebb esetében, mivel Györke Zoltán maga nem lehet elfogulatlan a Napoca-ügy kapcsán, ugyanis a hivatásos köztisztviselő, több ízben – és e sorok írásakor is – Kolozs megye alprefektusa, fő kezdeményezője volt a város nevéből a Napoca megnevezés eltörlésének. Ebből a szempontból egyfajta vitairatként is felfogható ez az elsősorban tudományos igénnyel készült munka. Ennek tükrében érdemes lenne a közeljövőben magyar nyelvre is lefordítani.

Zoltán Györke, *Napoca. O istorie recentă a Clujului. Obsesia românilor sub două regimuri politice 1974–2014* (Napoca. Kolozsvár története a közelmúltban. A románosítás rögeszméje két politikai rendszer alatt 1974–2014). Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017. 334 o.

Lakatos Artur

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Mit eszik Németország?

„Currywurst ide vagy oda, nekünk nemcsak kifinomult konyhakultúránk, hanem még csak egy általános nemzeti ételünk sincs, de ennek is van előnye.” – véli Ursula Heinzelmann¹ könyve bevezetőjében. Művének címe – Was is(s)t Deutschland² – szójáték, amit a zárójelbe tett „s”-betű határoz meg, mivel nélküle a mondat jelentése „Mi Németország” vele pedig „Mit eszik Németország”.

A németekről nem feltétlenül az asztali kultúrájuk jut egyből az eszünkbe, ennek ellenére a fenti kijelentésből nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Az igaz, hogy nekik soha nem volt annyira fontos az evés és az asztali gyönyörök élvezete, mint a franciáknak. Azzal sem lehet nagyon vitatkozni, hogy nincs egy össznemzeti fogásuk, mint nekünk a pörkölt vagy a gulyás. Ellenben számtalan régiós finomság található meg náluk, ami mellett nem érdemes szó nélkül elmenni. Allgäuban³ a kasespätzle⁴, a sváboknál a maultasche,⁵ míg Berlinben a soleier⁶ vagy borjómáj a kihagyhatatlan, nem beszélve a különböző kolbászokról és a jobbnál jobb sörökről.⁷ Alapvetően nem kifinomult, hanem egyszerű, de jó konyháról be-

1 Ursula Heinzelmann 1963-ban Berlinben született német gasztronómiai szakíró https://de.wikipedia.org/wiki/Ursula_Heinzelmann (letöltés dátuma: 2018. július 29.)

2 A könyv eredeti kiadása: Ursula Heinzelmann: *Beyond Bratwurst: A History of Food in Germany* (A sült kolbáson túl: Az étkezés története Németországban), Reaktion Books, London, 2014.

3 Allgäu a Sváb-felvidék (Oberschwaben) része, területének legnagyobb hányada Nyugat-Bajorországban található, de Délkelet-Baden-Württembergbe és Ausztriába is átnyúlik <https://de.wikipedia.org/wiki/Allg%C3%A4u> (letöltés dátuma: 2018. július 29.)

4 Kasespätzle = sajtos galuska, lásd bővebben: https://strosine.blog.hu/2015/01/05/allg_uer_k_sesp_tzle_sajtos_galuska (letöltés dátuma: 2018. július 29.)

5 Maultasche = leggyakrabban darált hússal, illetve spenóttal töltött, sós vízben vagy húslevesben kifőzött tészta. Közele „rokona” az olasz ravioli, a tiroli schlutzkrapfen, az orosz pelmeni, a lengyel pierogi vagy a magyar derelye <https://de.wikipedia.org/wiki/Maultasche> (letöltés dátuma: 2018. július 29.)

6 Soleier = marinált tojások, lásd bővebben: https://strosine.blog.hu/2014/12/29/soleier_marinalt_tojasok (letöltés dátuma: 2018. július 29.)

7 Lásd bővebben: Christine Metzger: *Culinaria Deutschland: Küche, Land, Menschen*. H. F. Ullmann, Königswinter, 2009.

szélhetünk Németország kapcsán, ami számos pozitív meglepetést tartogat az odalátogatóknak. *Ursula Heinzelmann* könyve a folyamatok megértésében segít és a „miértekre” ad választ az olvasónak.

A szerző a bevezető gondolatokat (Deutsches Essen: Eine komplexe Angelegenheit; A német étel: összetett dolog; 6–11. o.) követően 12 részben mutatja be a német gasztronómiai kultúra fejlődését az őskortól napjainkig bezáróan. A fejezetek sok apró gondolatsorból állnak, ezek nem feltétlenül épülnek egymásra és mivel nincsenek további alfejezetekre bontva, kicsit „csapongónak” tűnhetnek. A második részt követően rendszeresen megjelenik az adott egységhez kapcsolódóan egy „kulináris időutazás”, amelyben olvashatunk például a mainzi Isis templomról, a brémai városháza borpincéjéről, a wittenbergi Luther-házról vagy a berlini currys kolbász „feltalálásáról”.

Az első fejezet (Von der Grütze zum Sauerteigbrot: Jungsteinzeit, Bronze- und Eisenzeit; A kásától a kovászos kenyérig; neolitik, bronz és vaskor; 12–23. o.) az őskori ember mindennapi életébe kalauzol el minket. Becslések szerint akár 2,5–3 órát is felemésztett egy 250 grammos kenyér előállításához szükséges gabona megőrlése. Emellett persze megtudhatjuk, hogy mivel és mire vadásztak, illetve mekkora jelentősége volt a sónak.

A második fejezet (Frisches Fleisch und lac concretum: Römer und Germanen, 1. vor, bis 5. Jh. unserer Zeitrechnung; Friss hús és tejtermékek: a rómaiak és a germánok, Kr. e. I. századtól Kr. u. V. századig; 24–35. o.) az ókorral foglalkozik. A gazdasági kapcsolatok mellett elég alaposan ismerteti a római, illetve a germán konyha legfontosabb nyersanyagait, kedvelt ételeit és italait, külön kitérve a szőlőtermesztésre a bor-, a sör-, valamint a mézsőrfogyasztásra.

A könyv harmadik nagyobb egysége már a kora középkori asztali kultúrát tárja az olvasó elé (Neue einflüsse durch Christentum, soziale Differenzierung und die Medizin: Frühes Mittelalter, 5. bis 11. Jh. unserer Zeitrechnung; Új hatások a kereszténység által, szociális különbségek és az orvostudomány: a kora középkor, Kr. e. V. századtól Kr. u. XI. századig; 36–55. o.). Nagy Károly főétkezései – a korabeli feljegyzések nyomán – leginkább egy kevés kenyérből és nyáron sült vadhúsokból álltak, amelyet a vadászai személyesen szervíroztak számára. A jobb húsok (inkább a sültteknek valók) a nemesek asztalaira kerültek. Egy Nyugat-Rajna-vidéki kastély csontleletei alapján a sertés, a szarvasmarha, a juh, a kecske, a házi- és a vadlúd, a kacska, a csirke, a házi- és a vadnyúl, a szarvas és a vaddisznó alkották az étrend gerincét.

A negyedik fejezet a buja tivornyák és a szörnyű éhínségek világába kalauzol el minket (Üppige Gelage und Furchtbare Hungersnöte: Hochmittel-

alter 11. bis 14. Jh.; Buja tivornyák és szörnyű éhínségek: az érett középkor a XI. századtól a XIV. századig; 56–81. o.). Az érett középkorban az egyházi lakomák nem mindig voltak szerények. Amikor 1303-ban a helyi püspök meglátogatta a Lipcse közelében fekvő Weissenfelsét a városi templom felszentelése alkalmából, akkor a tiszteletesnek egy ünnepi, igazán fényűző lakomával kedveskedtek a vendéglátók. A kellemesen fűszeres ételek az alábbi sorrendben lettek felszolgálva: Tojásleves safránnyal, egész borssal és mézzel – birkahús hagymával – sültcsirke szilvával – szárított tőkehal mazsolával – dévérkeszeg olajban sütte – főtt angolna borssal – pirított, sózott és füstölt hering lipcei mustárral – főtt hal savanyúan – sült márna – apró madarak zsírban sütte – disznócomb uborkával.

A következő rész a XIV. és az XV. századot ismerteti (Butterbrot und Safran: Spätes Mittelalter, 14. und 15. Jh.; Vajaskenyér és safrány: a késő középkor, a XIV–XV. század; 82–119. o.), amikor is a Hanza-szövetségnek, a híres városi piacoknak (például Nürnberg vagy Köln), illetve az augsburgi Fuggereknek köszönhetően a gasztronómia is sokat profitált a kereskedelemből. Így a hering, a tőkehal vagy a só mellett (a késő középkorban az átlagos sófogyasztás személyenként 15–16 kg/év volt, ami napjainkban 3,65–5 kg/év között mozog Németországban), a drága keleti fűszerek, valamint az egyszerű zöldségek, italok is elérhetőbbé váltak.

A Magyarországon született Marx Rumpoltot,⁸ a mainzi választófejedelem szakácsát tekinthetjük az első német profi sztárszakácsnak, akinek az „Ein New Kochbuch”⁹ című 1581-ben megjelent műve igazi bestseller lett a kora újkorban (Deutsche schreiben zum Thema Essen: Frühe Neuzeit, 1500 bis 1648; Németek írnak az étkezésről: a kora újkor, 1500-tól 1648-ig; 120–143. o.). Könyve azonkívül, hogy pontos menüajánlásokat tartalmaz, számtalan különleges nyersanyagra ad receptet, első ránézésre még a burgonyára is. Azonban szinte teljesen kizárt, hogy nála ténylegesen az Újvilágból származó növényről lenne szó. Ha Rumpolt ismerte volna a krumplit, akkor valószínűleg máshogy nevezte volna, mert az „Erdteppfel” szóval a korszakban egy turbolyafélét illettek, amit napjainkban barabolyának (*Chaerophyllum bulbosum*), csemegebarabolyának hívják. A növény, a

8 Marx Rumpolt a mainzi érsek konyhája mellett élete során sok közép-európai fejedelmi udvarban is megfordult, így ételleírásaiból leginkább a felső társadalmi rétegekre jellemző táplálkozási szokásokat ismerhetjük meg. Kuti Klára: *Savanyú ételek egy XVI. századi közép-európai szakácskönyvből*. In: *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Szerk. Kuti Klára. Bp., 1997. 21. o.

9 Könyvének 1604-es változatát Keszei János 1680-ban lefordította Bornemisza Annának, majd nyomtatásban 1983-ban Lakó Elemérnek köszönhetően jelent meg (*Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Közzéteszi: Lakó Elemér. Bukarest, Kriterion, 1983.)

római köményhez hasonló magokkal és hagymás gyökerekkel rendelkezik, íze leginkább a szelídgesztenyére emlékeztet.

A hetedik fejezet a polgári konyhakultúra kialakulásával foglalkozik (Kaffee, Zucker und Kartoffeln: 1648 bis 1815; Kávé, cukor és burgonya: 1648-tól 1815-ig; 144–177. o.). Itt megismerhetjük a burgonya elterjedését vagy a kávé térhódítását, de betekintést nyerhetünk a müncheni Oktoberfest történetébe a kezdetektől napjainkig. A világ leghíresebb népiünnepéye a bajor koronaherceg 1810-es esküvőjével kezdődött a város akkori határában található réten (mai nevén Theresienwiese), ahová az uralkodó meghívta a polgárokat mulatni, kenyérrel, ürühússal, kolbászokkal, sörrel és osztrák fehérborral kedveskedve nekik. Amíg 1860-ban százezren keresték fel a rendezvényt, addig a látogatók száma jelenleg már 6 millió körül mozog a 40 hektár alapterületű „Wiesen”-en. Az éhes vendégek alkalmanként millió sültcsirkét „pusztítanak” el megszámlálhatatlan sült kolbász és grillezett csülök társaságában, hozzá 60 millió liter sört gurítanak le szomjoltóként, átlagosan tíz „Maß”-t¹⁰ fejenként.

A következő fejezet a XIX. században végbement változásokra, a szegénységre, az abból fakadó nélkülözésre és a burgonya táplálkozásban betöltött szerepére összpontosít (Kartoffeln ohne Salz und Suppenküchen: Die Massenarmut, 1815 bis 1871; Burgonya só nélkül és leveskonyha: tömeges szegénység, 1815-től 1871-ig; 178–203. o.). Érdekes, hogy amíg az 1800-as évek elején az észak-németországi szegényházakban¹¹ leginkább hüvelyesek és kenyér került az asztalra, addig 40 évvel később már inkább a burgonya számított alapételnek, amely nélkül az iparosodás nem, vagy nem ilyen ütemben ment volna végbe az országban. 1842-ben egy braunschweigi szegényházban 1 kg burgonya és 130 g hüvelyes volt a napi adag fejenként. Vasárnap fehérbab és krumpli, hétfőn árpagyöngy és krumpli, kedden répa és krumpli, szerdán és szombaton lencse és krumpli, csütörtökön zöldborsó és krumpli, pénteken pedig karórépa és krumpli volta a menü. Ehhez jött még egy héten háromszor burgonyaleves zabbal vagy héjában főtt burgonya.

Leveskockából készült leves, sütőporral sült sütemény, margarinos kenyér és konzerv gyümölcs (Brühwürfel und Backpulver: Die Industrialisierung des Essens, 1871 bis 1914; Leveskocka és sütőpor: a táplálkozás iparosodása, 1871-től 1914-ig; 204–257. o.). A kilencedik fejezet a modern

10 Maß/Maßkrug = 1 liter ürtartalmú korsó <https://de.wikipedia.org/wiki/Ma%C3%9Fkrug> (letöltés dátuma: 2018. július 29.)

11 A szegényházakban (Armenhäusern) leginkább olyan idős emberek éltek (illetve egyéb rászorulóok, például árvák, betegek stb.), akik már nem tudtak gondoskodni önállóan a létfenntartásukról. <https://de.wikipedia.org/wiki/Armenhaus> (letöltés dátuma: 2018. július 29.)

élelmiszeripar születése mellett többek között a hűtők megjelenésével, a német borokkal és pezsgőkkel, a vegetarianizmussal és a gyári munkások életével foglalkozik. Bemutatja Berlin talán leghíresebb szállóját a Hotel Adlont és annak éttermét, valamint az 1907-ben – szintén a fővárosban – megnyílt „das Kaufhaus des Westens” azaz a mindenki által csak „KaDe-We”-nek hívtott luxusáruházat.

A XX. század első felében a táplálkozást alapjaiban határozta meg a két világháború (Hoffnung und Hunger, Vollkornbrot und Kohlrüben: 1914 bis 1949; Remény és éhség, teljes kiőrlésű kenyér és karórépa: 1914-től 1949-ig; 258–315. o.). A fronton lévő katonák mellett a hátszországban élők ugyanúgy szenvedtek az élelmiszerhiánytól. Ezért az elérhető szabad földterületen valami ehettőt próbáltak meg termesztetni vagy tartani. Az ablakpárkánytól kezdve a városi parkokig bezáróan minden lehetséges helyet kihasználtak a nélkülöző polgárok. Az erkélyeken burgonyát, zöldségeket és gyümölcsöket ültettek vagy kecskét, szárnyasokat és nyulakat neveltek, ezeket gyakran csak „Balkonschweine” azaz „erkélydisznóknak” hívtak. A II. világháború vége felé persze már ez sem működött, így minden, ami mozgott, bekerült a fazekakba.

1945 után Németország gasztronómiája is kettészakadt (Kasslerrollen und Toast Hawaii: Nachkriegsschwelgen in Ost und West, 1949 bis 1990; Kasslerrollen és Toast Hawaii: a háború utáni dőzsölés keleten és nyugaton, 1949-től 1990-ig; 316–357. o.) és a különbségek csak nőttek a berlini fal építését (1961) követően. Az alapélelmiszerekből az NDK-ban nem volt hiány, ebből adódóan nem éhezett a lakosság, ellenben a sonka vagy a bélszín hiánycikknek számított. Nyugaton ezzel szemben a gazdasági növekedés és a hozzá kapcsolódó bevándorlás hatására egyre változatosabb asztali kultúra bontakozott ki. Megjelentek a klasszikus német fast food ételek a Currywurst (1949) és a Döner (az 1970-es években), megnyitott az első pizéria a Sabbie di Capri Würzburgban (1952), illetve a gyorsétteremláncok is elkezdtek terjeszkedni (Wimpy – 1964; McDonald’s – 1971). A francia „Nouvelle Cuisine”, tehát az „új konyha” irányzata sem váratott magára sokat. 1971-ben Münchenben megnyílt az első gourmet étterem a Tantris, az osztrák Eckart Witzigmann vezetésével, aki pár évvel később – szintén Münchenben – megnyitotta az Aubergine-t, amely elsőként kapta meg a német éttermek közül a három Michelin-csillagot.

A német kulináriának a XXI. században talán a globalizáció a legnagyobb kihívása (Spaghetti und Rouladen: Regionalität in einer Globalisierten Welt, Das Wiedervereinigte Deutschland seit 1990; Spagetti és hústekercsek: regionalitás egy globalizált világban, az újraegyesített Németország

1990-től; 358–377. o.). Egy 2007-es reprezentatív felmérés szerint a németek leggyakrabban és legszívesebben bolognai spagettit, paradicsomszószos spagettit, rántott húst, pizzát, hústekercset, spárgát, savanyított marhasültet, lasagnét, steaket és tésztafelfűjtat esznek. És mit hoz a jövő? A kérdést nem lehet megválaszolni, mivel csak a jelen biztos. Most azt látjuk, hogy aki ma savanyú káposztát lakmározik, holnap már sushit rendel, ebédre bio-salátát fogyaszt tofuval, míg vacsorára egy jó zsíros csülköt kér hasábburgonyával. Az utolsó fejezetet követően találjuk meg a végjegyzetet (378–399. o.), a képjegyzéket (400–401. old), az irodalomjegyzéket (402–408. o.) és a név- és helymutatót (410–429. old).

Ursula Heinzlmann: Was is(s)t Deutschland (Mit eszik Németország?). Tre Torri Verlag GmbH, Wiesbaden, 2016. 432. o.

Füreder Balázs